

53 240

474

**ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO-POLITICA**

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ

POLITÖKONOMIE

II.

**HUNGARIA
SZEGED
1966**

ACTA UNIVERSITATIS DE ATILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO-POLITICA

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ

POLITÖKONOMIE

II.

HUNGARIA
SZEGED
1966

Szerkeszti:

DR. NAGY LAJOS
tanszékvezető docens
a közgazdasági tudományok kandidátusa

E kötet munkatársai:

DR. NAGY LAJOS tanszékvezető egyetemi docens, **DR. FÖRGÁCS KATALIN** adjunktus,
DR. IMRE OTTÓ adjunktus
DR. MAYER LÁSZLÓ adjunktus és **DR. MUHI LÁSZLÓ** adjunktus

NAGY LAJOS

A KÜLÖNBÖZETI FÖLDJÁRADÉK MEGHATÁROZÁSÁRÓL A SZOCIALIZMUSBAN

A szocialista termelési viszonyok *alapvető minőségi oldalainak* kialakulása után mind nagyobb szerepre tesz szert a termelési viszonyok *menyiségi meghatározottságainak* vizsgálata. A társadalmi-gazdasági viszonyokból, mint specifikus — minőségi viszonyokból *kiindulva* elemezni kell a technikai-gazdasági, tehát az általános-mennyiségi viszonyokat.

A szocialista közgazdaságtanban többek között ezért került előtérbe a matematikai elemzés. Ennek keretében történtek erőfeszítések az értéknagyság, a gazdaságosság, a gazdasági növekedés, az optimális tervváltozat, stb. meghatározására. E kérdéskomplexumhoz tartozik az egyes termelőszövetkezetek bruttó jövedelmének (tisztá jövedelmének) részét alkotó különbözeti földjáradék kvantifikálása is.

A földjáradék mennyiségi megragadása nem csak a gazdaságelmélethez kapcsolódó kérdés, hanem fontos eleme a mezőgazdasági gazdasági mechanizmus kialakításának is. A mezőgazdasági adórendszer kidolgozása, a termelőszövetkezeti alapok képzése, a jövedelem-differenciák megítélése, igényli a különbözeti földjáradék egyszerű és objektív mennyiségi meghatározását. E tanulmány célja, hogy szerény hozzájárulást adjon a vitában szereplő kérdések tisztázásához.

1. A KÜLÖNBÖZETI FÖLDJÁRADÉK KISZÁMÍTÁSÁNAK MÓDSZEREI A POLGÁRI KÖZGAZDASÁGTANBAN

A polgári közgazdaságtanban ismertek J. H. v. Thünen földjáradék számításai.

Számítási módszerének ismertetése előtt röviden kitérünk földjáradék-elméletére.

a) A földjáradék (Landrente) szerinte magában foglalja az *egész értéktöbbletet*. Tehát a tulajdonképpeni földjáradékot és a vállalkozói nyereséget is. b) A járadékot főképpen gazdasági feltételekkel (az üzem távolsága a piactól, a közlekedési viszonyok fejlettsége, az intenzív gazdálkodás) hozza kapcsolatba. Noha mint nem alapvetőt, ismeri a föld termékenységével kapcsolatos járadékot is. Thünnenek az a véleménye, eltérően Ricardótól, aki a természeti feltételek szerepét hangsúlyozza, hogy „egyenlő munka egyenlő termékmennyiséget eredményez”. c) A földeket mindaddig megművelik, míg a mezőgazdasági termelési + szállítási-költségek nem nagyobbak, mint a piaci ár. (Ez „műveletlen vadon”-nak a határa). d) A mezőgazdasági termékek iránti kereslet megnövekedése és a szállítási költségek csökkenése kiterjeszti ezeket a határokat.¹

¹ Dr. Luck, H.: „Zur ökonomischen Lehre des J. H. v. Thünen. Verlag Die Wirtschaft Berlin 1956.

Thünen valóban „rátalál” arra az igazságra, hogy a földek fekvése nagyrészt gazdasági és nem természeti tényező. Elméletileg hibás azonban az a felfogása, hogy a tiszta jövedelem egyes részei között nem tesz különbséget aszerint, hogy azok természeti, gazdasági (vállalkozói) tényezőkre vezethetők-e vissza.

Thünen a járadék meghatározására felállít három formulát.²

(1) *Járadékformula:* $M_j - P\hat{A} - TK - Sz_k$ $Sz_k = (f \cdot x)$

(2) *Termelői-ár formula:* $T\hat{A} = P\hat{A} - Sz_k$

(3) *Piaci-ár formula:* $P\hat{A} = Tk + Sz_k + MJ$

ahol

MJ = mezőgazdasági járadék

$P\hat{A}$ = piaci ár

TK = termelési költség

Sz_k = szállítási költség

f = a szállítási-ráta

x = a piactól való távolság

$T\hat{A}$ = termelői ár.

A fekvési földjáradék tehát, ha a termékeket piaci áron adják el, nem más, mint *a piaci ár és a költségek (termelői és szállítási) különbözete*. Ha a termékeket termelői áron adják el, akkor *a jobb fekvésű és a rosszabb fekvésű föld termelői árának különbözete*.³ A legjobb fekvésű földön, ahol nincs szállítási költség, a piaci ár és a termelői ár egyenlő nagyság. (Tehát itt a legnagyobb a járadék.) A legrosszabb fekvésű földön a költségek (termelési és szállítási) egyenlőek a piaci árral. (Tehát itt nincs járadék.)⁴

A fekvési járadék nagyságára hatással van *a) a piaci ár magassága, b) a szállítási költségek színvonala*. Ezt megint több tényező határozza meg: a piachoz való távolság, a közlekedési viszonyok (az utak minősége, a szállító eszközök technikai színvonala), a szállítási-ráta magassága, a szállítandó termékek fajtája és mennyisége, a termékek feldolgozásának mértéke.

Thünen a fekvési járadékkal *két termőhely törvényt* kapcsol össze. Az első törvény szerint azonos terméshozamok mellett a piachoz közelebb fekvő üzemekben a költségek termékegységre vonatkoztatva alacsonyabbak, mint a piactól távolabb fekvő üzemekben. Tehát azokat *a növényi kultúrákat, amelyeknél a termékegységre eső költségek alacsonyak a piachoz közel, amelyeknél magasak, a piachoz távol fogják termelni. A földjáradék nagysága határozza meg az egyes kultúrák termőhelyét*.

A második törvény szerint *a magas terméshozamot adó kultúrákat a piachoz közel, az alacsony terméshozamot hozókat pedig a piactól távol termelik. A földjáradék növelésére való törekvés „osztja” így el a termőhelyeket*.

Thünen nemcsak a földek fekvésével, hanem *a termelés intenzitásával kapcsolatos* járadékot is vizsgálta.⁵ A nagyságát úgy határozta meg, hogy a piactól egyenlő távolságra fekvő, de különböző intenzitású termelést folytató gazdaságok tiszta jövedelmét hasonlította össze. *Az intenzívebb gazdaság és extenzívebb gazdaság tiszta jövedelme közötti különbség nem más, mint intenzitási járadék. Az intenzitási*

² Herleman, H.: Grundlagen der Agrarpolitik, Verlag Franz Vahlen GmbH. Berlin und Frankfurt. 1961.

³ A termékeket akkor adják el termelői áron, ha a felvásárlás a gazdaságban történik (loco-Mof).

⁴ A tőke kamatának megfelelő „profitot” a termelési költségek tartalmazzák.

⁵ Megjegyezzük, hogy Thünen *intenzív* termelésen azt érti, hogy területegységre nagyobb ráfordítás magasabb terméshozamot eredményez, de a ráfordítások termelékenysége alacsonyabb. *Extenzív* termelésen pedig azt, hogy kisebb ráfordítás alacsonyabb terméshozamot ad, de a ráfordítás termelékenysége itt magasabb. Tehát a csökkenő földhozadék törvényének egy sajátos formáját képviseli.

járadék nagysága a termelői ár és a költségek (termelési és szállítási) viszonyától függ. Felállítja azt az összefüggést, hogy *a) a relative* magas (költségekhez viszonyított) termelői árak mellett az intenzív gazdálkodás magasabb földjáradékot eredményez, mint az extenzív gazdálkodás. *b) a termelői árak* csökkenésével azonban a járadék jobban csökken az intenzív, mint az extenzív gazdálkodás esetén, *c) s így* egy meghatározott termelői árnívó („koztikus” termelői ár) alatt az extenzív gazdaságokban magasabb a járadék, mint az intenzív gazdaságokban. A fentiek azzal magyarázhatók, hogy az intenzív termelésben ugyan magasabb a területi „termelékenység”, de alacsonyabb a munkatermelékenység.

Az intenzitási járadékot Thünen nem tudja elválasztani a fekvési járadéktól. A termelői ár függ a piactól való távolságtól. Így ha a gazdaság közelebb van a piachoz, magasabbak a termelői árak, (a termelői ár = a piaci ár - szállítási költség), nagyobb az intenzitási járadék. Az intenzitási járadék tehát úgy hat a gazdaságok intenzitására, hogy *a piachoz közel (a relatív magas árak miatt) az intenzív, a piachoz távol az extenzív gazdaságok helyezkednek el.*

Az ismertett járadékszámítás hiányosságai könnyen felismerhetők. Ezek a hiányosságok nagyrészt *a földjáradék minőségi oldalának* helytelen felfogására vezethetők vissza. Nem igaz egyrészt az, hogy az egész értéktöbblet (m) földjáradék. Bár ennek a felfogásnak van az objektív gazdasági viszonyokban rejlő alapja, ti. az, hogy ha a mezőgazdasági tőkés és a földtulajdonos egy személy, nem különülnek el az értéktöbblet különböző elemei. Thünen pedig ilyen viszonyok, — a saját gazdálkodáson alapuló junker gazdaság viszonyai — mellett vizsgálta a földjáradékot. Ez a felfogás azonban azt a hamis fiziokrata elképzelést is kifejezi, hogy csak a mezőgazdasági munka az értéktöbblet-termelő. Másrészt a földjáradékot nem hozó földön a költségeket egyenlőnek veszi a piaci árral. Tehát úgy tünteti fel, hogy ezen a földön lényegében profit nélkül folyik a termelés. (Mint elmitettük, a termelési költségek csupán a termelőtőke kamatát tartalmazzák.) Ez azért nem helytálló, mert a mezőgazdasági bérlő nem kölcsöntőké, hanem működtetőké, ezért nagyobb profitot igényel, mint a tőke-kamat.

A járadéknagyság *tényleges meghatározásánál*; *a)* nem kíséri meg azt, hogy az értéktöbbleten belül egyrészt elválassza az átlagjövedelemtől az extrajövedelmeket, másrészt az extrajövedelmeken belül azokat, amelyek a földminőséggel, s amelyek a ráfordítással függnek össze. *b)* A járadékszámításnál túlhangsúlyozza a fekvési tényezőket, a természeti tényezőket pedig elhanyagolja. *c)* A fekvési járadéknál csak a mezőgazdasági termékek szállítási költségeivel számol. A modern mezőgazdasági üzemben ez az eljárás egyoldalú. Hiszen az ipari munka súlyának növekedésével a mezőgazdaságban megnőtt a piacról a mezőgazdasági üzembe irányuló szállítás is. *d)* Az intenzitási járadék számítása azért is támadható, mert az intenzív termelést azonosítja az alacsonyabb munkatermelékenységgel. Holott általában a termelés intenzitásának növekedése a munkatermelékenység emelkedését is magával hozza.

A mai polgári közgazdaságtan általában a földek szűkösségéből, a határelemzés alapján vezeti le a földjáradékot.⁶ Ennek egyik változatát röviden ismertetjük. *a)* A munkaerőnek és a földnek van egy optimális viszonya — mondjuk 10 munkás 100 kh. földterületre, — amely mellett az átlagtermék maximális. E ponton az átlagtermék és a határtermék egybeesik. *b)* Ha a föld szűkös volta miatt megnő a munkaerő-kínálat — mondjuk 12 munkás 100 kh-ra — a határtermék kisebb lesz, mint az átlagtermék. Ugyanis a nagyobb munkaerő kínálat miatt alacsonyabbak

⁶ Herlemann, H.: 38—43. lap.

Ijesznek a munkabérek, a határterméket pedig az utolsó foglalkoztatott munkás bére határozza meg. Mivel addig állítanak be új munkásokat, míg azok a munkabérnek megfelelő határterméket előállítják. c) A földjáradék az átlagtermék és a határtermék különbsége. (Ez egy munkaerőre jutó járadék-nagyság.) *A föld használati értéke lényegében relatív szükségességében van, és ennek kifejezője a földjáradék.* Így, ha a munkaerőkinálat nő, adott földterület mellett, csökken a határtermék, tehát nő a földjáradék. A járadéknak oka és nagyságának meghatározója a relatív földszükség, amely viszony a rendelkezésre álló mezőgazdasági munkaerő és a rendelkezésre álló földterület között.

Az ismertetett földjáradékszámítás a „csökkenő határtermék” törvényéből indul ki. Ez a „törvény” kétféleképpen fogható fel. Egyrészt úgy, hogy a földre, mint változatlan termelési tényezőre eszközölt pótlólagos ráfordítás minden következő egysége kisebb terméshozamot ad, mint az előző. Másrészt úgy, hogy a pótlólagos ráfordítások *egy bizonyos pontig* növekvő hozamot adnak, ettől kezdve pedig csökkenő hozamot. A határtermékelemzés során jut arra a megállapításra, hogy a *ráfordítások optimumát az átlaghozam maximuma jelenti. Továbbá az átlaghozam akkor a legnagyobb, ha a határtermék csökkenni kezd.*⁷ A változatlan termelési tényező (a föld) és a változó termelési tényezők (munkaerő és tőke) mennyiségi viszonya azonban nem mindig olyan, hogy az átlagtermék maximumát adja. Pl. lehet a munkaerőkinálat több, a tőkekinálat pedig kevesebb, mint az optimális. E ponton kapcsolja be a földjáradékelméletet vizsgálatába.

A földjáradék nagysága függ még a mezőgazdasági termékek árszínvonalától is. Mivel a lakosság száma növekszik, ez növeli a mezőgazdasági termékek keresletét és árát. Herlemann szerint tehát *a lakosság számának a növekedése kétféleképpen is növeli a földjáradékot: a) Mivel csökkenti a határtermék értékét. b) Mivel emeli a mezőgazdasági árakat.*

A viszonylagos földszükség mértékét a következők határozzák meg: 1. A lakosság növekedési üteme. (Ha gyorsabb a növekedési ütem, nő a föld viszonylagos szükségessége). 2. A lakosság mezőgazdaságból az iparba történő átrétegződése. (Ez csökkenti a relatív földszükségességet.) 3. A külkereskedelem hatása. Ha valamely ország ipari termékeket mezőgazdasági termékért cserél ki a külkereskedelemben, akkor ez úgy fogható fel, hogy munkát exportál és földterületet importál. (Tehát az ilyen nemzetközi csere csökkenti a relatív földszükségességet.) Egyfelől az iparosítás (technikai fejlődés) — mivel az iparban is túlnépességet teremt — nehezíti az iparba vándorlást, másfelől nő a lakosság száma, ez feltétlenül a járadék növekedésére vezet. A járadéknövekedés különösen nagy társadalmi feszültségeket okoz akkor, ha nagybirtokrendszer van, kisebbeket, ha kisparaszti rendszer van. Ez az oka — szerinte —, hogy a szocialista forradalom ott győzött, ahol nagybirtokrendszer volt.

Brinkmann formulát állít fel a *területegységre jutó járadék-index* (J) kiszámítására. Ez azt fejezi ki, hogy a termőhely piachoz való közelsége mennyiben jelent üzemi és szállítási költségmegtakarítást. A következő tényezőkkel számol: a) A mezőgazdasági termékek eladásakor a szállítási költségek növekedése (t). b) Az üzemi eredetű termelőeszközök költségeinek növekedése. (ak_1) c) A mezőgazdasági eredetű termelőeszközök költségeinek csökkenése (bk_2). d) A munkaráfordítások csökkenése (cA) (Q a terméshozam). Eszerint a járadékindex: $J = Q (t + ak_1 - bk_2 - cA)$.

⁷ Határterméken az *utolsó* ráfordítás-egység terméket érti. Átlagterméken pedig a ráfordítás-egységre jutó terméket. (Tehát az össztermék osztva a ráfordítás-egységek összegével.)

A földjáradék mennyiségi meghatározásának fent ismertetett módja semmilyen tudományos és gyakorlati indítékot nem nyújt a szocializmusbeli járadék kvantifikálásához. Egyrészt a földjáradékot a természeti és részben gazdasági feltételektől elvonatkoztatva vizsgálja. Noha a különbözeti földjáradék a föld olyan közgazdasági termékenységevel függ össze, amikor az átlagos (pótlólagos) ráfordítások a jobb természeti feltételek következtében nagyobb terméshozamot eredményeznek. Csupán egy gazdasági feltételt, a viszonylagos munkaerő-ellátottságot veszi figyelembe. Nem érthető, hogy ha már a határelemzéshez folyamodik, miért ezt a tényezőt ragadja csupán ki.

Másrészt a földjáradék magyarázatába becsempészi Malthus népesedési elveit. A határtermék értéke ugyanis azért csökken, mert nő a lakosság száma. Csak nála a népesség nem az élelmiszerekhez, hanem a földhöz viszonyítva sok. Modern tőkés mezőgazdaságot feltételezve — tehát a termelőerők áramlását az iparból a mezőgazdaságba, a modern technika alkalmazását a mezőgazdaságban — a területegységre jutó mezőgazdasági népesség (munkaerő) csökken. Ezzel tehát nem lehet a járadék növekedését magyarázni.

Végül a járadékot ugyanazon földbe eszközölt pótlólagos ráfordítás határtermékének csökkenéséből vezeti le. Ez azért nem tartható, mert az ugyanazon földbe eszközölt újabb ráfordítás csak akkor eredményez járadékot, ha ez a föld az „árszabályozónál” jobb minőségű. Ezen kívül földjáradék nemcsak ugyanazon föld átlagterméke és határterméke közötti különbségből adódik, hanem az átlagtermékek különbségéből (a jobb föld átlagterméke nagyobb, mint a rosszabbé) és a határtermékek különbségéből is (mivel a jobb földeken egy bizonyos pont után lassabban csökken a határtermék, mint a rosszabbakon.)

A földjáradék-számítás polgári közgazdaságtanban használt módszereit nem használhatjuk fel a szocializmusbeli különbözeti járadék kiszámítására. A burzsoá közgazdaságtan a gazdasági elemzésnek egy sor területén olyan módszereket (eljárásokat, eszközöket) alkalmaz, amelyek — bizonyos változtatásokkal — a szocializmusban is alkalmazhatók. Ez azzal magyarázható, hogy a gazdasági jelenségek mennyiségi oldalai alapvetően és közvetlenül a technikai-gazdasági relációkhoz tartoznak. A földjáradék-számítás „eredményei” azonban egyáltalában nem használhatók fel a mi viszonyaink között. Ennek oka részben az, hogy a polgári közgazdaságtan — a saját gazdálkodás feltételei mellett — a földjáradékban is „csak” a profitot látja, s *nem különíti el* az értéktöbblet más részeitől. Részben az, hogy olyan *gazdasági-elméleti* bázison nyugszik, amely lehetetlenné teszi az alkalmazását. Szóltunk már arról, hogy a számítás gyakran kiragadott egyetlen tényezővel számol (pl. munkaerőlétszám és földterület viszonya), hogy a határtermelékenységi elméleten nyugszik, hogy a csökkenő hozadék „elméletével” hozza kapcsolatba a járadéknagyságot.

A szocializmusbeli különbözeti járadék mennyiségi meghatározásánál a következő kérdésekre kívánunk válaszolni: Hogyan lehet a földet közgazdaságilag értékelni? Milyen módszerek ismeretesek hazánkban a járadék nagyságának meghatározására? Milyen módszert tartok magam részéről a legkielégítőbbnek a járadék kvantifikálására?

2. A KÜLÖNBÖZETI FÖLDJÁRADÉK MEGHATÁROZÁSA A SZOCIALIZMUSBAN

A föld gazdasági értékelésének kérdései a szocializmusban

A földjáradék meghatározásának a földminőség valamilyen kifejezésére kell támaszkodnia. A földjáradék elválasztása a tiszta jövedelemben és a földjáradék különböző formáinak szétválasztása is megköveteli azt.

A föld megbízható gazdasági értékelése ezen kívül elengedhetetlen a népgazdasági tervezés (a felvásárolandó árumennyiség és a területi tervezés), a gazdálkodási rendszerek meghatározása, a mezőgazdasági termékek árképzése,⁸ s nem utolsósorban a mezőgazdasági termelőségvetések összállami szükségletekhez való hozzájárulása mértékének megállapítása szempontjából. *A föld gazdasági értékelésének a célja a föld viszonylagos értékének a megállapítása. A föld mint termelőeszköz hatékonyságának a mérése.*

Nem érdemtelen röviden a föld gazdasági értékelése fejlődésének történetéről beszélni. A földkataszter első formáját a XVIII. században elkészített *milánói kataszter* jelentette. Az osztrák kormány ezt 1719—32-ig valósította meg Lombardiában. A tiszta jövedelem megállapítása az *adó* igazságos kivetése céljából készült. A későbbiek során a földkataszter a *földbirtok határok* megállapítását szolgálta. A milánói kataszter lényege a következő volt:

a) A földterületekről térképet készítettek, s azon feltüntettek minden parcellát. b) A földet a talaj minősége alapján osztályokba sorolták (jó, közepes, rossz és művelésre alkalmatlan osztályokba.) c) Megállapították a földterületek átlagos terméshozamát. d) Az adott vidékre megállapított árak alapján kiszámították a bruttó jövedelmet. e) A tiszta jövedelmet úgy határozták meg, hogy a bruttó jövedelemből levonták a termelés költségeit. f) A tiszta jövedelmet 4 százalékos kamatláb mellett tőkésítették. Ez jelentette a föld „értékét”.⁹

A fent ismertetett céloknak megfelelően a cári Oroszországban is készítettek földkatasztert. 1842-ben kezdődött, és 20 éven keresztül tartott a földkataszter elkészítése. Az elvek egy része megegyezett a milánói kataszterrel. Ezen kívül azonban az orosz kataszter előnyét jelentette, hogy a) alaposabban vizsgálták a talaj természeti tulajdonságait, b) továbbá azonos talajminőségek esetén vizsgálták azokat a tényezőket, amelyek a tiszta jövedelem nagyságára hatnak.

A modern talaj-értékelési módszerek közül a továbbiakban az NDK-ban megvalósítottal foglalkozunk. Még 1934-ben meginduló talajértékelés célja az volt, hogy az adókivetéshez, a föld tervszerű kihasználásához és a kölcsönök nagyságának megállapításához megfelelő alapot biztosítsanak. Az értékelésnél *a talaj természetes termékenységéből* (a talaj változata és a talaj származása, stb.) és *a talaj állapotából* indultak ki. A talajértékelés kidolgozásakor átlagos éghajlati, domborzati és az átlagos gazdasági (közlekedési és fekvési) viszonyokat vették figyelembe. A legjobb talajt 100, a terméketlent 0 ponttal jelölték.

A Szovjetunióban a legutóbbi időben előzetes *talajértékelési* munkát hajtottak végre. Ennek lényegét a következőkben lehet összefoglalni: a) A talajértékelést az *éghajlati és talajtani rajonizálásra* építették. Eszerint megkülönböztettek: *égőveket* (sarki, mérsékelt, szubtrópusi), *tájakat*. A tájak *övezetekre* oszlanak (az, amelyek talaj és növényzet szempontjából különböznek), s végül a *tartományokat* (amelyek talaj és növényzet szempontjából nagyrészt egyneműek.)

⁸ A különbözeti járadék nem árképző-tényező, de a mezőgazdasági árak befolyásolják reális nagyságát.

⁹ Lásd: Sz. D. Cseremuskin: A föld gazdasági értékelése. (Vses. Naucsni. Iszszl. Moszkva, 1958. 32. sorozat.)

b) Az egyes provinciákban talajtípusok, talajváltozatok és talajnemeknek megfelelően megállapítják a *gabonafélék legmagasabb terméshozamát*, s ezt értékelik 100 értékponttal, s a többit ehhez viszonyítják. A gabonafélék terméshozamát azért indokolt az értékelés alapjának tekinteni, mert a gabonafélék fontos szükségleteket kielégítő termékek, mert a vetésterület jelentős részét kitevő növények, pontosan megállapítható terméshozamuk és termelésük agrotechnikája kevésbé bonyolult. S így a termelési költségek pontosabban megállapíthatók. Végül alacsonyabb munkaráfordítás igényük miatt leginkább mutatják a természetes termékenységet.

c) Az értékpontokat helyesbítik. A termelési költségek egységnyi gabonamenynyiségre vonatkoztatva eltérőek lehetnek. A termelési költségek szerinti helyesbítés azért szükséges, mert a termékegységre jutó tiszta jövedelem nem minden esetben ott a legnagyobb, ahol legnagyobb a területegységre jutó terméshozam. Valamint az egyes területeken a *nem-gabonafélék* termelésének a jövedelmezősége is eltérő. Ugyanis, ha az adott területen a vetésszerkezetben más növénynek van nagy súlya, ez módosítja a tiszta jövedelem nagyságát. Így az értékpontok nagyrészt tükrözik az illető földterület egységére eső tiszta jövedelem nagyságát is.

A Szovjetunióban a fent ismertetett hatalmas munka az „Állami Talajkísérleti Állomások” adataira támaszkodik. A fenti előzetes értékelés azonban további kiegészítésre és helyesbítésre szorul. Egyrészt abban a tekintetben, hogy a gabonane-műek terméshozamán nyugvó értékelést korrigálni kell a többi fő növény adatának megfelelően, másrészt az értékelést ki kell terjeszteni a szántóföldön kívül egyéb termelési ágakra is.

Magyarországon a földadókataszter kiterjedtebb elkészítéséről 1875-ben történt intézkedés. A föld értékelésének a célja itt is „a földbirtok arányos megadóztatása.”¹⁰ A kiindulópontot a fiziokraták azon tétele jelentette, hogy csak a mezőgazdasági munka hoz létre többletterméket „tiszta hozadékot”, s így az állam fenntartási költségeit teljes egészében a „tiszta hozadék” egy részének az elvonása útján kell biztosítani.

A földkataszter elkészítésének fontosabb elvei:

a) Kiindulás az átlagos gazdasági feltételek mellett, tartósan elérhető átlagos terméshozamból történt.

b) Levonták az átlagos termelési költségeket.

c) Becslés alapján megállapították a tiszta jövedelmet, a 7 művelési ágnak és ezeken belül 8 minőségi osztálynak megfelelően.

A tiszta jövedelem-nagyság becslésszerűsége, valamint az, hogy az osztályba-soroláskor, ha az átlagos termés nagyobb termelési költséggel volt elérhető, mód nyílt az alacsonyabb osztályba való sorolásra — *igen sok visszaélésre adott alkal-mat*. Innen ered a nagybirtok viszonylag alacsonyabb kataszteri aranykorona tiszta jövedelme. A fentiekből következik az is, hogy ez a felmérés törekedett a *talaj termé-szetes termékenységének* becslésszerű megállapítására is. Hiszen a terméshozamokat az átlagos termelési ráfordítások mellett vizsgálja, s így a tiszta jövedelem nagysága kétségtelen mutatja a föld természetes termékenységét is. Az ismertetett földkataszter van még nagyrészt jelenleg is érvényben.

A tényleges földminőség és az aranykorona tiszta jövedelem által képviselt földminőség eltéréseinek nemcsak az az oka, hogy már megállapításakor hiányosság-
gok fordultak elő. Ezek az okok a következők:

¹⁰ Káplány Géza: Telekkönyv, birtokrendezés. 1876; VII. törvénycikk a földadó szabályozásá-ról (Szeged, 1893. 381. old.)

a) A földreform és különböző birtokrendezési folyamatok során az aranykorona érték megállapításánál nagyon sok *szubjektív tényező* játszott szerepet. Így nem vizsgálták a talaj természetes termőképességét kifejező tényezőket (a talaj kémiai tulajdonságait, fizikai szerkezetét, kultúrállapotát, stb.).

b) A föld természetes termelékenysége, ha viszonylag lassan is, de *változik*. (Az ún. telkesítési munkálatok és a talajművelés kultúrájának fejlődése következtében.) Ezen tényezők hatása eltérő a különféle földdarabokra. *Az aranykorona tiszta jövedelem nem idomult ezekhez a változásokhoz.*

c) A föld minősége nemcsak egy járason és egy szövetkezeten belül különbözik, hanem a termelőszövetkezet egyes táblái, sőt a táblák különböző részei között is különbség van. Az aranykorona tiszta jövedelem ugyanakkor a termelőszövetkezet *földminőségének átlagos mutatója*. A gazdaság egyes földdarabjai nagyon különböző termékenységgűk lehetnek, s ha valamely növényféléseget rosszabb földdarabon termelnek, igen nagy eltérés mutatkozik a termésátlag és az aranykorona tiszta jövedelem között.

d) Igaz az, hogy a jó minőségű földek több növény számára jelentenek kedvező termelési feltételt. Ha azonban egy földdarab ténylegesen rosszabb minőségű valamely növény számára, (kicsi az aranykorona tiszta jövedelme) *más növény számára jó minőségű föld lehet*. (Pl. homokos terület a dinnyetermelésre.)

Nálunk 1957-ben a földnyilvántartás rendezésére irányuló munkálatok indultak meg.¹¹ A munkálatok során a „kataszteri térképek” elkészülésével és kiegészítésével megállapítják a művelési ágakban bekövetkezett változásokat, valamint azonos művelési ágakon belül az aranykorona tiszta jövedelemben mutatkozó aránytalanságokat a minőségi osztályba sorolás megváltoztatásával megszüntetik.

A föld viszonylagos „értékének”, más földekhez viszonyított termékenységének meghatározása természetesen egy sor elméleti és gyakorlati problémát vet fel. Az egyik ilyen probléma az, hogy a földértékelés *viszonylag hosszú időt* vesz igénybe, s így az alkalmazott módszerek időközben elavulhatnak.

A másik probléma a *föld természetes termékenységének* megközelítése, hiszen a terméshozamban természeti és gazdasági tényezők együttes hatása jelentkezik. Továbbá azonos nagyságú ráfordítás különböző szerkezetű és technikai színvonalú lehet.

A föld gazdasági értékelésének harmadik vitatható kérdése az, hogy a föld gazdasági hatékonyságát kifejező „értékpontok” megállapítása a *terméshozam, a teljes termelési érték, a teljes jövedelem, vagy a tiszta jövedelem nagysága alapján történjen-e*. Ha a megállapítás a terméshozamhoz kötődik, nehézséget jelent az, hogy a különböző növények terméshozamát közös nevezőre kell hozni. Ha értékbeni mutatók alapján történik a föld viszonylagos értékének megállapítása, akkor viszont a termékek árviszonyai, illetve a vásárolt termelőeszközök árviszonyai okoznak nehézséget. Általában az értékelésnél a természetbeni és értékbeni mutatókat kombinálják.

A föld gazdasági értékelésénél figyelembe kell venni a szocializmusra jellemző új követelményeket. A kapitalizmusban a föld értékelésének a célja az adómegállapítás és a birtokhatárok megállapítása volt. A szocializmusban pedig az, hogy segítse a termelés területi tervezését, a mezőgazdasági termékek ármegállapítását, a különbözeti földjáradék kiszámítását és elvonását. A szocialista gazdaságban

¹¹ 246/1957. (XII. 31.) kormányrendelet.

mindinkább törekedni kell olyan földértékelési módszer kidolgozására, amely első sorban a *talaj természetes termékenységét tükrözi*.

A föld gazdasági értékelése iránt *más igényt* támaszt a területi tervezés, s megint mást az árképzés és a különbözeti járadék elvonása. Az előbbihez elég a talaj természetes tulajdonságainak ismerete (amelyet pl. kifejeznek a most készült talajismereti és talajhasznosítási térképek), az utóbbiak viszont már a ráfordítások és a talaj termékenység viszonyának a vizsgálatát is megkövetelik.

A föld gazdasági „értékét” reprezentáló mutató megfelelő *gazdasági számítások* nélkül nem alkalmas az egyes gazdaságokban keletkező különbözeti földjáradék kimutatására. Hiszen *ugyanazon a minőségű földön különböző nagyságú járadékot* hozó kultúrák termelhetők. Ugyanakkor természetes az, hogy a jobb minőségű földek több fajta növény számára „jó”, s így ezeken a növényfélék nagyobb választéka termelhető. A földminőség *egy gazdaságon belül is változik*, s az agrotechnikai követelmények (vetésforgó) azt követelhetik, hogy valamely növényt a legkülönbözőbb minőségű táblákon termeljék.

A különbözeti földjáradék meghatározására irányuló módszerekről

A különbözeti földjáradék meghatározásának mind elengedhetetlenebb gyakorlati igénye serkentette a közgazdászokat a kérdéssel való foglalkozásra. A különbözeti járadék mennyiségi meghatározására vállalkozók szembe találják magukat egy sor nehézséggel. Így: a) A társadalmi ráfordítás (árcentrum) meghatározásának nehézségei miatt csupán a realizált, s nem a megtermelt járadékot tudják megragadni. b) A járadék-képződésre ható számtalan tényezőt nem követhetik nyomon, ezért olyan egyszerűsítő feltevésekre kényszerülnek, amelyek lényegesen befolyásolhatják a kimutatott járadék-nagyságot. (Pl. a gazdálkodási színvonalat azonosnak veszik, vagy eltekintenek az azonos nagyságú holtmunka-ráfordítások eltérő technikai színvonalától és összetételétől.) c) Kérdés az is, hogy melyik földminőségen keletkezett tiszta jövedelmet vegyék társadalminak. d) Nem kis gondot jelent a természeti és gazdasági tényezők termés hozamra gyakorolt hatásának a szétválasztása sem. (A természetes termékenység állandóan változik, a ráfordításokkal növelt talajtermékenység is természetes terménységgé válik.)

A nálunk javasolt egyik módszer szerint: a) A földek természetes termékenységét az aranykorona tiszta jövedelemmel fejezik ki. Az aranykorona szerint képzett földminőségi csoportokban kiszámítják a tiszta jövedelmet. b) A legrosszabb földminőséghez tartozó tiszta jövedelem az alapjövedelem. A jobb minőségű földeken az alapjövedelem feletti tényleges tiszta jövedelem a különbözeti földjáradék teljes összege. c) Ezután az egyes földminőség-csoportokon belül a ráfordítások nagyságának megfelelően alcsoportokat képeznek. A földminőség-csoportoknak is megvan az alapjövedelme. A jobb földminőségi-csoportok alapjövedelme (a jobb földeken keletkezett tiszta jövedelem) és az alapjövedelem (a szabályozó föld jövedelmességétől) közötti különbség a különbözeti I. sz. földjáradék. A tényleges tiszta jövedelem és a földcsoport alapjövedelem különbsége a különbözeti II. sz. földjáradék.¹²

A különbözeti járadék megállapításának ezzel a módszerével több okból nem értek egyet, noha a szerző érdemleges gondolkodókészségről tanúskodik:

¹² Varga Gyula: Kísérlet a különbözeti földjáradék összegének megközelítésére. Közgazdasági Szemle, 1964. 11. sz.

a) A talajok természetes termékenység szerinti csoportosítása nem megfelelő, hiszen a különbözeti járadék nagysága nem követi a talaj-kategorizálást. (Pl. a legjobb talajon kisebb a járadék, mint az ennél rosszabb talajokon.)

b) Nem helyes az a megállapítás, hogy „a különbözeti járadék minden, még a legrosszabb földön is létrejöhet, de csak a gazdaságok egyes, az átlagosnál *nagyobb hatékonyságú ráfordításokat* alkalmazó csoportjaiban”. (1348. old.)¹³ A legrosszabb földön a növekvő hatékonyságú ráfordítás külön tiszta jövedelmet eredményez csupán. Ugyanis, ahol nincs különbözeti I. számú, ott nincs különbözeti II. sz. földjáradék sem. A különbözeti I. számú földjáradék keletkezése a legrosszabb földcsoportjában csak látszat. Ugyanis egyrészt a rossz minőségű földek csoportja átlagot fejez ki, s így azon belül vannak olyan földek, amelyek jobb a szabályozó földnél. Másrészt ebben a földcsoportban keletkező többlet tiszta jövedelem lényegét tekintve nem járadék-jellegű, hanem külön tiszta jövedelem-jellegű.

c) Az egyes földminőségi osztályokon belül akkor is kimutat különbözeti II. számú járadékot, ha a ráfordítás-szint kisebb, mint az átlagos. Ez tarthatatlan, mivel a különbözeti II. számú járadék a pótlólagos ráfordításokkal és a jobb minőségű földön keletkezik. Az átlagosnál alacsonyabb ráfordítás mellett is „kimutatható” különbözeti jövedelem két dologgal függ össze; *vagy* nagyon magas a gazdálkodási színvonal (a ráfordítások megfelelő időben, magas szinten való kihasználása), de ekkor nem járadék, hanem külön tiszta jövedelem keletkezik, amely a ráfordítással függ össze, és nem a földminőséggel, *vagy* a földminőség jobb, mint az illető földosztály átlaga, de ekkor viszont különbözeti I. számú járadék keletkezik.

d) Nem helyes az sem, hogy a földminőségi osztályon belül csak a ráfordítás szerint tesz különbséget, s a földminőség szerint nem, noha a földminőségi osztály aranykorona tiszta jövedelme is átlagszám.

A fenti módszer legnagyobb hibája tehát az, hogy a különbözeti járadék két formájának az elkülönítésénél az I. számút nem a társadalmi ráfordítási szint mellett, a II. számút pedig nem a pótlólagos ráfordítás alapján vizsgálja. Továbbá a tiszta jövedelemnek nem minden formája — amely a ráfordítás mikéntjével függ össze — különbözeti földjáradék.

A különbözeti járadék-nagyság meghatározásának más módját követi Fekete Ferenc.¹⁴ Az összjáradék meghatározásának módszere a szokásos, a jobb földek nagyobb tiszta jövedelmének és a szabályozó föld alapjövedelmének a különbsége. A szerző az önköltség-kategória oldaláról közelíti meg a járadékot, ami egyrészt egy *önköltséggel* foglalkozó munkában részkérdésként indokolt is, másrészt az önköltségből történő kiindulás a *megtermelt* járadék nagyságára is utal.

Nem indokolt azonban az, ahogy a különbözeti járadék két formáját meghatározza és elválasztja. A *legkisebb* járadékot tekinti különbözeti I. sz. járadéknak, és ezt *minden* földön azonosnak veszi. Az e *fölöttit* számítja a különbözeti II. számú földjáradéknak. Hiszen minél nagyobb a föld természetes termékenysége, annál nagyobb a különbözeti járadék I. sz. formája. A legkisebb járadék a szabályozó földnél valamivel jobb földön keletkezik. Ezen kívül minden jóminőségű földön a különbözeti járadék I. mellett lehet II. számú is. S végül minden földbirtokcsoportban, ha a pótlólagos ráfordítások növekvő termelékenységek, keletkezik külön

¹³ Többek között helyes az, hogy különbözeti jövedelemről csak ott beszél, ahol a pótlólagos ráfordítás termelékenyebb, mint az eredeti.

¹⁴ Fekete Ferenc: Módszertani kísérlet a különbözeti földjáradék kiszámítására. Gazdálkodás 1965. I. sz.

tiszta jövedelem is. Nem ad arra sem választ, hogy a vetésszerkezet hogyan határozza meg a területegységre eső járadékot.

A földjáradék-számítás elméleti alapjait helyesen elemzi munkájában Papp Sándor.¹⁵ Amit kifogásolhatunk, az a földek természetes termékenység szerinti osztályozásának módszere. Ugyanis: a) Csupán természeti tényezők alapján nem lehet a föld gazdasági értékelését elvégezni. Hiszen a földjáradék feltételül szolgáló magasabb természetes termékenység mindig gazdasági is, mivel munkával (eleven és holt munkával) realizálják azt. b) Gyakorlatilag rendkívül nehéz a sok természeti hatásnak (ellenhatásnak, összefüggésnek), feltételnek (természetes termékenység, domborzat, tagoltság, stb.) szubjektív értékelésektől nagyrészt mentes meghatározása. Ezért — nézetem szerint — a természeti feltételek közül ki kell ragadni a legfontosabbat, (vagy a legfontosabbakat), ami általában a föld természetes termékenysége és e szerint, valamint ennek a társadalmi ráfordítások alapján történő kihasználása szerint kell a földeket minőség szerint rangsorolni. c) A természeti tényezők között aszerint is különbséget kell tenni, hogy a tiszta jövedelemtöbblet területegységre számítva abból adódik-e, hogy kisebb a termelési költség, (pl. a kedvezőbb talajadottságok miatt alacsonyabbak a művelés költségei) vagy abból, hogy nagyobb a terméshozam. A járadékképződés szempontjából az utóbbinak van nagyobb jelentősége.

A társadalmi ráfordítás-nagyság (a társadalmi tiszta jövedelem) meghatározásánál nehézséget jelent az, hogy növényenként más-más lesz a társadalmi jövedelmezőségi norma attól függően, hogy a kívánt termelés növekedést mekkora felhalmozással lehet biztosítani, valamint attól függően, hogy az illető növényféléknél milyen a termelés és a szükséglet viszonyának feszítettsége. Továbbá azt is figyelembe kell venni, hogy az „m” egyrésze a munkadíj növelésére is szolgál. Ezeket a kérdéseket a szerző nem tárgyalja.

Hiányolható az is, hogy a járadék üzemi szintű vizsgálatának módszerére a szerző nem tér ki. Pedig a gyakorlati felhasználás követelményei ezt sürgetik. A járadéknagyságot ugyanis nagymértékben befolyásolja az, hogy a) a jó minőségű földeken különböző járadéknagyságú növényeket lehet termelni. (Számításom szerint pl.: a cukorrépatermelésben 6-szorosa a járadék a búzatermelésben keletkezettnek), b) viszonylag rossz földön is keletkezhet nagy járadék (pl. a burgonya termelésben). Tehát az üzemi járadéknagyság függ a vetésszerkezettől. c) Vannak olyan kultúrák is, amelyek nem hoznak járadékot, esetleg még a társadalmi tiszta jövedelmet sem, így az üzemben belül „újra elosztódik” a járadék.

A különbözeti járadék nagyságának meghatározása

Miután ismertettem a hazai járadék-meghatározási módszereket, röviden kifejtem saját álláspontomat. Természetesen nem azzal az igénnyel, hogy megoldjam az összes kérdéseket. Tudatában vagyok ugyanis, hogy a gyakorlatot szolgáló, konkrét megoldás és annak alkalmazása még további vitákat követel.

A járadékszámítás módszerének a kidolgozásánál két fontos szempontot kell figyelembe venni: Az egyik az, hogy különbözőképpen kell a járadékot mennyiségiileg meghatározni attól függően, hogy annak a célja a földjáradék-elmélet illusztrálása, általános gazdaságpolitikai irányok kitűzésének elősegítése, vagy *konkrét üzemek gazdasági döntéseinek szolgálata*. (Pl. a jövedelemelvonás módjának és módszerének meghatározása.) Figyelembe véve azt, hogy a földjáradék termelését és

¹⁵ Papp Sándor: A különbözeti földjáradék kiszámítási módszerei. Gazdálkodás, 1965. 6. sz.

az elosztást az üzemen belül rengeteg tényező motíválja konkrét gazdasági döntésekhez, kisebb földrajzi területenként, gazdaságonként indokolt a számítás elvégzése. A másik szempont az, hogy a különbözeti földjáradék kiszámítását *le kell szűkíteni a szántóföldi növénytermelésre*. Ezt a leszűkítést az indokolja, hogy a szántóföld a gazdaságok területének jelentős részét teszi ki. Egyéb művelési ágak (kertészet, szőlőgyümölcsstermelés, stb.) a földterületnek viszonylag kis részét foglalják el, ezért a kultúrák számára argotechnikailag a legjobb területeket választják ki, ami eleve csökkenti az ilyen földek közötti minőségi különbségeket. Ezen kívül az említett művelési ágakban igen nagy a ráfordítási szint is, ezért ez határozza meg inkább a jövedelemviszonyokat, és nem a föld minősége.

A következőkben röviden ismertetem a földjáradékszámítás általam kidolgozott kísérletét.¹⁶ A földjáradék kiszámításánál abból indultam ki, hogy: a) A mezőgazdaságban a társadalmi ráfordítást a közepes minőségű földek (ezen az átlagos nagyságú, színvonalú és összetételű ráfordítások) határozzák meg. b) A társadalmi tiszta jövedelemen felüli tiszta jövedelemtöbblet a következő elemeket tartalmazhatja: külön tiszta jövedelem (amely a ráfordításokkal összefüggő jövedelemtöbblet), piaci tiszta jövedelem (amely az értékesítési viszonyokkal és felvásárlási árral függ össze), és különbözeti tiszta jövedelem (amely a föld minőségével kapcsolatos). c) A különbözeti tiszta jövedelemnek az a része a különbözeti járadék, amelyet a gazdaság ténylegesen realizál.

A föld minőségének kifejezésénél *a föld közgazdasági termékenységből* indultam ki, amelyet leginkább a termésátlagok mutatnak. Mégpedig olyan közgazdasági termékenységből, ahol az átlagos termelési ráfordítások és az átlagosnál jobb természetes termékenység az eredői a nagyobb terméshozamnak. *Ugyanis a társadalmi ráfordításra jutó terméshozam nagyrészt a föld természetes termékenységet tükrözi.* A legmegfelelőbb megoldás az lenne, ha valamely növény több éves terméshozamának átlagait vennék, ha az utolsó év társadalmi-ráfordítási színvonalából indulnánk ki, ha a ráfordításokat természetes formában vennénk számba, és egységes „elszámolási áron” hoznánk közös nevezőre. Ezt az eljárást azonban az adatok hiánya, valamint a nagy „munkaigényessége” miatt nem tudtam alkalmazni. Ezért a számításokban a földminőség kifejezése a következőképpen történt; a) a termelészövetkezetek 1961. évi termésátlagaiból indultunk ki, b) a termésátlagoknak a termelési költségekkel való elosztása után megkaptuk az egységnyi termelési költségre jutó terméshozam mutatóját, c) a mutató nagysága szerint soroljuk a földeket három osztályba, I (rossz), II (közepes), III (jó). A talajok így képzett minőségi osztályai a föld jelenlegi tényleges minőségét mutatják, s ugyanakkor nem általában, hanem az egyes növények szempontjából mérik a föld minőségét.¹⁷

A különbözeti földjáradék elkülönítés a termelészövetkezetek jövedelmében a következő módon történt: a) Meghatároztam *az átlagos tiszta jövedelem* nagyságát. (Ezt a felvásárlási és értékarányos áron számítottam ki.) b) Megállapítottam a

¹⁶ Bővebben lásd: Dr. Nagy Lajos: A földjáradék a termelészövetkezetekben, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1964.

¹⁷ Természetesen a földminőségnek ez a kifejezése feltételezi azt, hogy az azonos ráfordítás nagyság mögött a termelőeszközök szerkezeti összetétele, technikai fejlettsége és a gazdálkodási színvonal azonos.

A különbözeti földjáradékot a továbbiakban *általában a termelészövetkezetek tiszta jövedelmének* különbözeteiként és csak egyes esetekben a teljes jövedelmének különbségeként mutatjuk ki. Ennek oka pedig az, hogy a szövetkezeti teljes jövedelem alakulása megegyezik a szövetkezeti tiszta jövedelem alakulásával. Ez abból adódik, hogy az élömunka-költség egységes elvek alapján van elszámolva a különböző növények önköltségében és abból, hogy az értékarányos árak képzésénél a tiszta jövedelem arányos az élömunkaráfordítással.

jobb földeken keletkező összes tiszta jövedelem és az átlagos tiszta jövedelem különbségeként a *tiszta jövedelemtöbbletet*. c) A szövetkezetekben keletkező tiszta jövedelemtöbblettől elkülönítettem a *különbözeti tiszta jövedelmet*, amely a különbözeti földjáradék anyagi alapja. Erre azért van szükség, mert a tiszta jövedelemtöbblet a különbözeti jövedelmen kívül más *jövedelemformákat* is tartalmazhat. d) Elválasztottam a különbözeti földjáradék *I. és II. számú formáját*.¹⁸

A tiszta jövedelemtöbblet nagyságának meghatározásához ismernünk kell az egyes termékek termelésében keletkező *átlagos tiszta jövedelem* nagyságát. Az 1. kat. holdra jutó átlagos tiszta jövedelem nagyságát úgy határoztuk meg, hogy a *felvásárlási áron* számított termelési értékből levontuk az üzemi termelési költséget. *Értékarányos áron* is kiszámítottuk az átlagos tiszta jövedelmet és különböző mutatóit. Az érték-árakat úgy képeztük, hogy a „v”-nek 60%-át szerepeltettük az egyes termékekben társadalmi tiszta jövedelemként. Ez hozzávetőlegesen megfelel az $\frac{m}{v}$ népgazdasági szintű arányának. Az ilyen számításnál feltételezzük azt, hogy az egységnyi eleven munkaráfordítás a mezőgazdaságban ugyanakkora új értéket hoz létre és ennek a megoszlása v és m-re ugyanolyan arányú, mint a többi népgazdasági ágban.

A következőkben a társadalmi (átlagos) fölötti *tiszta jövedelemtöbbletet* igyekszünk megközelíteni. Ennek kiszámítása úgy történt, hogy a jobb minőségű földeken keletkezett tiszta jövedelemből levontuk az átlagos tiszta jövedelmet.

Miután a termelőszövetkezetek jövedelmében meghatároztuk az átlagos jövedelmet és a jövedelemtöbbletet, utána kerül sor a *különbözeti jövedelem elkülönítésére*. Elméletileg tisztázott az, hogy a különbözeti földjáradék keletkezésének feltétele a föld magasabb közgazdasági termékenysége. Mivel egyenlő nagyságú földbe, azonos nagyságú ráfordítások a föld nagyobb természetes termékenysége következtében nagyobb terméshozamot eredményeznek. Általában tisztázott, hogy a különbözeti földjáradék I. számú formája azonos nagyságú társadalmi ráfordítással és a különbözeti földjáradék II. számú formája pedig azonos nagyságú pótlólagos ráfordítással és mindkettő a föld magasabb természetes termékenységgel függ össze. A gazdaságok konkrét helyzetét elemezve azonban a ráfordítások, a természetes termékenység, a terméshozamok sokrétű összefüggésével találkozunk. A ráfordítások legtöbb esetben eltérnek az átlagostól, a pótlólagos ráfordítások együtt jelentkeznek az átlagos ráfordításokkal, a járadék nem egységnyi ráfordítással, hanem összráfordítással kapcsolatosan jelentkezik. A ráfordítások és a terméshozamok kapcsolatának több esete létezik, amelyből gyakran a talaj természetes termékenységére is következtethetünk; a) az átlagosnál *kisebb* ráfordítás és az átlagosnál *kisebb* terméshozam, b) átlagosnál *kisebb* ráfordítás átlagos terméshozam, c) átlagosnál *kisebb* ráfordítás és átlagosnál nagyobb terméshozam, d) *átlagos* ráfordítás és átlagosnál *kisebb* terméshozam, e) *átlagos* ráfordítás és átlagos terméshozam, f) *átlagos* ráfordítás és átlagosnál nagyobb terméshozam, g) átlagosnál *nagyobb* ráfordítás és átlagosnál *kisebb* terméshozam, h) átlagosnál *nagyobb* ráfordítás és átlagos terméshozam, i) átlagosnál *nagyobb* ráfordítás és átlagosnál nagyobb terméshozam. Melyek azok az esetek, amelyek a földjáradék képződésben szerepet játszanak? Egyrészt az átlagosnál *kisebb* ráfordítás és átlagosnál nagyobb terméshozam (különbözeti I. számú földjáradék), másrészt átlagos ráfordítás és átlagosnál nagyobb terméshozam (különbözeti I. számú földjáradék), harmadrészt, átlagosnál nagyobb ráfordítás változatlan és csökkenő termelékenységgel befektetve és átlagosnál nagyobb terméshozam. (Kü-

¹⁸ A számítások anyagául az MTA Agrárgazdasági Intézetének 25 — általunk kiválasztott — termelőszövetkezetre vonatkozó 1961. évi önköltségi és jövedelmezőségi adatai szolgáltak.

lönbözeti I. számú és különbözeti II. számú járadék.) S végül átlagosnál nagyobb ráfordítás növekvő termelékenységgel befektetve és átlagosnál nagyobb terméshozam (külön tiszta jövedelem, különbözeti I. számú és különbözeti II. sz. földjáradék.)

A különbözeti földjáradék elkülönítése két mozzanatot tartalmaz, az egyik a járadékot hozó földek csoportosítása a ráfordítások és a terméshozam viszonyának megfelelően, a másik a különbözeti járadék elkülönítése az egyéb tiszta jövedelemformától.

A járadékot hozó földeket a következő három csoportba osztottuk; a) az átlagosnál kisebb ráfordítás mellett keletkezik a járadék, b) átlagos ráfordítás mellett keletkezik a járadék, c) az átlagosnál nagyobb ráfordítás mellett keletkezik a járadék. Ez utóbbinál is két esetet különböztetünk meg. Az első, amikor az átlagosnál nagyobb (pótlólagos) ráfordítás növekvő termelékenységgű, a második, amikor a pótlólagos ráfordítás változatlan (csökkenő) termelékenységgű.

A különbözeti földjáradék anyagi alapját képező különbözeti tiszta jövedelem elkülönítése több lépésben történhet. Először a *piaci tiszta jövedelmet különböztük el*, amely az értékesítéssel kapcsolatos. Másodszor a *külön tiszta jövedelem* elválasztását végezzük el, amely ráfordítások módjával kapcsolatos. S végül a megmaradó rész a jobb földminőséggel összefüggő *különbözeti tiszta jövedelem*, amely a különbözeti földjáradék mennyiségi oldala.

A *piaci tiszta jövedelmet*, mivel olyan tiszta jövedelemrész, amely az értékesítés mikéntjével és az eladási árral függ össze, úgy határoztuk meg, hogy a felvásárlási áron számított tiszta jövedelem és az értékarányos áron számított tiszta jövedelem különbségét vettük.

A *külön tiszta jövedelem* elkülönítése érdekében a járadékot hozó földek közül külön választottuk azokat, amelyeken a különbözeti földjáradék mellett külön tiszta jövedelem is keletkezik, azoktól, amelyeken külön tiszta jövedelem nem keletkezik. Külön tiszta jövedelem keletkezik azokban az üzemekben, amelyek átlagosnál kisebb ráfordítással értek el átlagosnál nagyobb terméseredményt. Ugyanis feltehetően az átlagosnál kisebb ráfordítás, a ráfordítások módjával (fejlettebb termelőeszközök, magasabb gazdálkodási színvonal) kapcsolatos. Külön tiszta jövedelem keletkezik azokban az üzemekben is, amelyek átlagosnál nagyobb és növekvő termelékenységgű ráfordítással értek el átlagosnál nagyobb terméshozamot.

A külön tiszta jövedelem nagyságának meghatározása a fenti megfontolások figyelembevételével úgy történt, hogy a jó földdel bíró gazdaságok első csoportjában (ahol az átlagosnál kisebb ráfordítással értek el az átlagosnál nagyobb eredményt) az átlagos és az ennél kisebb tényleges ráfordítás különbségét külön tiszta jövedelemként szerepeltettük. A gazdaságok másik csoportjában (ahol a pótlólagos ráfordításokat növekvő termelékenységgel fektették be) a külön tiszta jövedelem meghatározása úgy lenne a legkielégítőbb, ha kiszámítanánk az egységnyi pótlólagos ráfordításra jutó terméshozamot a közepes (árszabályozó) földön, és ezt szerepeltetnénk a jobb földeken is külön tiszta jövedelemként. Ugyanis a nagyobb ráfordítás mellett nagyobb terméshozam adódhat a ráfordítás-oldalról és a föld termékenység-oldalról ható tényezők közül. Ezért csak megközelítőleg és bizonyos feltételezésekkel különítettük el a külön tiszta jövedelmet a különbözeti tiszta jövedelemtől. Erre két megoldást választhatunk; az egyik szerint, külön tiszta jövedelemként az *átlagos tiszta jövedelemnek* akkora részét szerepeltetjük, amekkorával nagyobb a pótlólagos ráfordítás termelékenysége, mint az átlagos ráfordítás termelékenysége, a másik szerint a *tiszta jövedelemtöbbletnek* akkora hányadát tekintjük külön tiszta jövedelemnek, amennyivel a pótlólagos ráfordítás meghaladja az átlagos ráfordítást.

Számításaink szerint a tiszta jövedelem 65:35 arányban oszlik meg társadalmi és többlet tiszta jövedelemre. A tiszta jövedelemtöbblet megoszlása a piaci külön és különbözeti tiszta jövedelemtöbbletre a következő: 13:27:60. Ez utal a különbözeti járadék jelentőségére a jövedelem viszonyokban.

Az utolsó mozzanat a járadéknagyság meghatározásában a *különbözeti I. és II. sz. járadék elkülönítése*. A vita során találkozunk olyan állásponttal, hogy ez az elkülönítés nem szükséges, mert mindkét formának a földminőség az alapja. Ezt az álláspontot nem fogadom el, hiszen a különbözeti II. sz. járadék nemcsak a földminőséggel, hanem a nagyobb és jobb ráfordítással is összefügg. Tükrözi a gazdaság erőfeszítéseit is. Ezért a jövedelem-elvonás módszereinek kidolgozásánál, a ráfordítások területi elosztásánál ismernünk kell nagyságát.

A különbözeti I. és II. számú földjáradék elválasztását a különbözeti tiszta jövedelemen belül a következőképpen valósítottuk meg: a) Először a különbözeti I. számú földjáradék nagyságát határoztuk meg. A jó minőségű földeken az *átlagos* ráfordítás mellett keletkezett különbözeti tiszta jövedelem átlagát tekintettük különbözeti I. számú földjáradéknak. b) A különbözeti tiszta jövedelemnek a különbözeti I. sz. járadékot meghaladó része a különbözeti II. sz. földjáradék, amely azokon a jó minőségű földeken keletkezik, amelyeken pótlólagos ráfordításokat eszközöltek. A különbözeti földjáradék ilyen quantifikálását az indokolja, hogy különbözeti II. sz. földjáradékról *csak* akkor beszélhetünk, ha van különbözeti I. sz. földjáradék is. A különbözeti földjáradék a *jó minőségű* földeken eszközölt pótlólagos ráfordítással kapcsolatos. S végül, ha a pótlólagos ráfordításokat növekvő termelékenységgel fektették be, akkor a külön tiszta jövedelem *mellett* különbözeti II. sz. járadék is létrejön. A vizsgált termelőszövetkezetekben — az ismertetett módszerrel számított — különbözeti jövedelem 94:6 arányban oszlik meg különbözeti I. és II. sz. járadékra.

Összefoglalva a mennyiségi összefüggéseket:

1. $M = m_1 + m_2$ (ahol az M = az összes tiszta jövedelem, m_1 = a társadalmi tiszta jövedelemmel, m_2 = a tiszta jövedelemtöbblettel)
2. $m_2 = m_{2a} + m_{2b} + m_{2c}$ (ahol az m_{2a} = a külön tiszta jövedelemmel, m_{2b} = a piaci tiszta jövedelemmel, m_{2c} = a különbözeti tiszta jövedelemmel)
3. $m_{2c} = m_{2c1} + m_{2c11}$ (ahol a m_{2c1} = a különbözeti I., m_{2c11} = a különbözeti II. sz. járadékkal).
4. $M = m_1 + m_{2a} + m_{2b} + m_{2c1} + m_{2c11}$

Az előzőekben a különbözeti járadékot úgy számítottuk ki, hogy a vizsgált gazdaságok összes jó minőségű földjein fontosabb növényenként kiszámítottuk a területegységre jutó *átlagjáradékot*. Ez a számított járadéknagyság azonban nem teszi lehetővé, hogy az egyes gazdaságok tényleges jövedelemviszonyait, a járadék elosztását (otthagytását és elvonását) meghatározzuk. A járadékszámítást abban az irányban kell továbbfejleszteni, hogy *gazdaságonként biztosítson konkrét jövedelem-elemzést*.

Ha mélyebben vizsgáljuk a járadékképződés folyamatát a következőket látjuk: a) A „jó minőségű” földek kategóriájában is jelentősen *különbözik a járadéknagyság* az egyes gazdaságok között. Ezért a „jó minőségű” földek csoportjában is több alcsoportot kell képeznünk, vagy gazdaságonként kellene meghatározni a járadékot. b) Nem *eredményez a „jó föld” minden növényféle* termelésében járadékot. Az egyik gazdaságban egyik növényféle, a másikban a másik növényféle hoz járadékot. (Noha igaz, a „jó földdel” bíró gazdaságokban több növényféle termelésében

keletkezik járadék.)¹⁹ Ennek az oka részben az, hogy a „jó föld” fogalma az mást jelent a különböző növényfélék számára, részben az, hogy egyes kultúrákat agrotechnikai követelmények, valamint viszonylag nagy területi arányuk miatt nem lehet a legjobb földön termelni. A járadékszámításnál tehát azokat a gazdaságokat lehet a földminőség szerint „jónak” tekinteni, amelyek az adott vetésszerkezet mellett a növényfélék többségében járadékot hoznak. c) A gazdaságok *vetésszerkezete* is lényegesen hat a járadék nagyságára. Hiszen a „jó földön” bizonyos növényfélék termelésében többszörös járadék keletkezhet, mint más növényféléknél. Ezért a járadékszámításban mindig korrigálni kell az eredményt a vetésszerkezet szerint is. Meg kell állapítani az *adott gazdaság* vetésszerkezetének az eltérését az adott földrajzi terület átlagos (szokásos) vetésszerkezetétől, mégpedig aszerint, hogy mennyiben termel más növényeket és milyen arányban termeli a különböző járadéknagyságot hozó növényeket. d) A járadék-számításnál meg kell közelíteni azt a mennyiséget, amelyet a *gazdaság realizál*. Pl. képződik járadék a búza termelésében, de nem helyes erre egy jövedelem-elvonási rendszert felépíteni. Ugyanis képződhet járadék valamely növénynél, más növény veszteségei azonban felemésztetik ezt. Vagy az állattenyésztés alacsony árai üzemen belül „elvonhatják” a járadékot. Az előzőek figyelembe vételével a növénytermelésben keletkezett járadék már nem 498 Ft/kh, hanem csak 231 Ft. Ha pedig üzemi szinten vizsgáljuk, alig 50 Ft.

A járadék kvantifikálási módszeremmel szemben a következő ellenvetéseket teszik. A föld minőségi rangsorolásának módszerét kifogásolják. A földek csoportosítását az önköltség fordított mutatója szerint végeztem el.²⁰ Adódhat a kérdés, hogy nem ugyanolyan eredményre jutunk, ha az önköltség mutatója szerint rangsoroljuk a földeket? Ugyanahhoz a rangsorhoz jutunk, mégis azért használtam az önköltség fordított mutatóját, mert az kisebb mennyiség, s azért, mert a járadék keletkezését úgy vizsgáljuk, hogy mekkora ráfordításra jutó terméshozam és nem fordítva. A járadékfogalom ugyanis inkább a hozamhoz és a természetes termékenységhez, mint a ráfordításhoz, a közgazdasági termelékenységhez kapcsolódó kategória. A járadékszámításom bírálatánál helytelenítik továbbá, hogy „a kapitalizmusbeli földjáradék vizsgálatánál alkalmazott és Marx által használt módszereket követem” a szocializmusbeli járadék kiszámításánál.²¹ Ez a megjegyzés tulajdonképpen azt kifogásolja, hogy nem a bruttó, hanem a tiszta jövedelemnek különbségeként elemzem a járadékot. Álláspontom mellett továbbra e kérdésben is kitartok. A tiszta jövedelem, személyes jövedelem és bruttó jövedelem — e gazdasági kategóriák mennyiségi oldala — *nemcsak a kapitalizmusban léteznek*. Ezek a kategóriák megtalálhatók, ahol árútermelés, illetve a szükséges termék és többletermék létezik. A szocialista vállalatok kollektív anyagi érdekeltsége a bruttó jövedelem maximalizálásához fűződik, mivel ez felel meg a szocializmus alapvető gazdasági céljának, a szükséglet-kielégítés maximalizálásának. Ez nem jelentheti azonban azt, hogy a tiszta jövedelemnek — mint bruttó jövedelem-elemnek — nincs nagy jelentősége. A termelőszövetkezeti gazdasági viszonyok mellett ugyanis azonos bruttó jövedelem mellett is *különböző a termelés bővítésére* használt tiszta jövedelem. Főként azért, mert a személyes anyagi érdekeltség alapvetően a munkadíjhoz kapcsolódik és nem a felhalmozáshoz.

¹⁹ Az általam vizsgált 8 növényféléből egy gazdaságban legfeljebb 5 hozott járadékot.

²⁰ Az önköltség mutatója: $\frac{\text{termelési költség Ft/kh}}{\text{terméshozam q/kh}}$

a föld-minőség mutatója pedig $\frac{\text{terméshozam q/kh}}{\text{termelési költség Ft/kh}}$

²¹ Csáki Csaba: Közgazdasági Szemle, 1965. 7. sz.

A földjáradék mennyiségi megközelítésében semminemű hátrányt nem jelent, ha azt a tiszta jövedelem különbségeként végezzük. Hiszen: a) Ha nagyobb a tiszta jövedelem, akkor *nagyobb a bruttó jövedelem* is. b) A tiszta jövedelem *feltétele* a személyes munkadíj növelésének és a termelésbe fektetése révén a bruttó jövedelem további növelésének. A személyes jövedelem növekedése függ a tiszta jövedelem *növekedésétől* és attól, hogy ennek *mekkora* része válik személyes jövedelemmé. c) A járadék *termelésének* a vizsgálatokor abból kell kiindulni, hogy társadalmi munkadíj-színvonal (vagy a tényleges munkadíj-színvonal) felett mekkora az a tiszta jövedelem-többlet, amely a föld termékenységének köszönhető. Nem lehet mindjárt az elosztási kérdéseket is vizsgálni, vagyis azt, hogy ez a tiszta jövedelem-többlet hogy oszlik meg munkadíjra és felhalmozásra. d) A termelőerők és gazdasági viszonyok fejlődése a *vállalatszerű gazdálkodás* kibontakozását hozza magával a termelőszövetkezetekben is.²² A garantált munkadíj és a felhalmozás bizonyos szabályozása mellett, a szükségletekre termelés ösztönzésében, a gazdálkodás hatékonyságának mérésében, a tiszta jövedelem kiemelkedő szereppel bír.

Az előzőek rávilágítanak tehát arra, hogy a különbözeti járadék kimutatása tudományosan teljesen indokolt a gazdaságok tiszta jövedelmében. Egyrészt a fejlődés során a bruttó anyagi érdekeltségnek *nem önmagában* van jelentősége, hanem azért, mert magába foglalja a személyes anyagi érdekeltséget (a munkadíj növelését), a tiszta jövedelem személyes jövedelemmé válását, valamint a munkadíj növekedés termelési feltételeinek biztosítását. Másrészt a *termelés oldaláról* vizsgálva a járadékot — eltekintve az elosztástól — legpontosabban a tiszta jövedelem többleteként mutatható ki.

²² „Ki kell fejleszteni a szövetkezetekben a vállalati gazdálkodás olyan kategóriáit, mint „a rendszeres munkadíj”, az „önköltség és nyereség,” (MSZMP határozata a gazdasági mechanizmus reformjáról.)

Д-р Лайош Надь

О КОЛИЧЕСТВЕННОМ ОПРЕДЕЛЕНИИ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЙ РЕНТЫ ПРИ СОЦИАЛИЗМЕ

Количественное определение дифференциальной ренты является одним из важных вопросов политической экономии социализма. С одной стороны потому, что после формирования основных социалистических производственных отношений большое значение имеет анализ общеколичественных отношений. С другой стороны потому, что количественное определение ренты является важным элементом формирования экономического механизма сельского хозяйства.

Автор занимается в статье следующим основными вопросами: *а)* Методы расчета дифференциальной ренты и их критика в буржуазной экономике. *б)* Вопросы экономической оценки земли при социализме. *в)* Методы, направленные на определение дифференциальной ренты при социализме. *г)* Определение размеров дифференциальной ренты.

В ходе обсуждения квантификации дифференциальной ренты автор занимается экономическо-теоретическими основами определения (выражение естественной урожайности, разделение различных чистых форм дохода, дифференциация производственных и распределительных процессов ренты и т. д.), а также вопросами определения конкретной величины ренты (различие качества земли на меньших территориях, влияние структуры посева на размеры дифференциальной ренты, взаимозависимость между заинтересованностью брутто и нетто доходов и рентой и т. д.).

Dr. Lajos Nagy:

ÜBER DIE QUANTITATIVE BESTIMMUNG DER DIFFERENTIALRENTE IM SOZIALISMUS

Die quantitative Bestimmung der Differentialrente stellt eine wichtige Frage der politischen Ökonomie des Sozialismus dar, einerseits, weil nach der Ausbildung der grundlegenden sozialistischen Produktionsverhältnisse der Analyse der allgemeinen-quantitativen Verhältnisse eine bedeutende Rolle zukommt, andererseits, weil die quantitative Erfassung der Grundrente ein wichtiges Element der Ausbildung des landwirtschaftlichen Wirtschaftsmechanismus ist.

Verfasser behandelt in der Abhandlung folgende Hauptfragen: *a)* Die Methoden der Berechnung der Differentialrente und deren Kritik in der bürgerlichen Wirtschaftslehre. *b)* Die Fragen der wirtschaftlichen Bewertung des Bodens. *c)* Methoden zur Bestimmung der Differentialrente im Sozialismus. *d)* Bestimmung der Größe der Differentialrente.

Im Laufe der Erörterung der Quantifizierung der Differentialrente befaßt sich der Verfasser mit den wirtschaftstheoretischen Grundlagen der Bestimmung (Ausdruck der natürlichen Fruchtbarkeit, Unterscheidung der verschiedenen reinen Einkommenformen, Differenzierung zwischen dem Produktions- und Verteilungsprozess der Rente, usw.), ferner mit den Fragen der Bestimmung der konkreten Größe der Rente (Verschiedenheit der Bodenqualität auf kleineren Gebieten, Einfluß der Saatstruktur auf die Größe der Differentialrente, Zusammenhang zwischen der Brutto- und Nettoeinkommenbeteiligung und der Grundrente, usw.).

FORGÁCS KATALIN

A MEZŐGAZDASÁGI MUNKAERŐÁLLOMÁNY SZÁMÁNAK ÉS ÖSSZETÉTELÉNEK VÁLTOZÁSAI A MODERN TÖKES MEZŐGAZDASÁGBAN

A modern mezőgazdaság fejlődésének egyik legszembetűnőbb jelensége a munkaerőállomány számának és szerkezetének megváltozása. Ez a változás jellemző minden fejlett termelőerővel bíró országra. E cikk keretében a Német Szövetségi Köztársaság munkaerőállományának konkrét elemzésére kerül sor. Ez az elemzés azonban nemcsak a nyugatnémet mezőgazdaság munkaerőhelyzetének bemutatását célozza, hanem ennek kapcsán néhány általánosabb érvényű megállapítás megtételére is alkalmas.

1. A MEZŐGAZDASÁGI MUNKAERŐLÉTSZÁM CSÖKKENÉSE

A munkatermelékenység (gépesítés, üzemszervezés) növekedésével, valamint egyes termelési és fogalmi funkciók kiválásával csökken a mezőgazdaság emberi munkaerő iránti szükséglete. A lakosság egyre kisebb hányada foglalkozik a tényleges mezőgazdasági termeléssel, helyette más gazdasági ágakban helyezkedik el — eleinte az iparban, később pedig főleg a szolgáltatások területén. Így 1964-ben a Német Szövetségi Köztársaságban az összes keresőknek mindössze 11,4%-a található a mezőgazdaságban.¹ A közvetlen agrártermelésen kívül azonban a keresőknek jóval nagyobb hányada foglalkozik a mezőgazdasághoz közvetve kapcsolódó termelési, szállítási és kereskedelmi tevékenységgel. Ennek következtében a mezőgazdasági termékek értékén belül csökken a mezőgazdasági munka hányada, és nő az ipar termékekről átvitt munka részaránya.

A tényleges mezőgazdasági tevékenység csökkenő munkaerőigényével egyidejűleg a lakosság elvándorlását az is siettetti — egyes időszakokban és területeken a szükségesnél nagyobb mértékben —, hogy más gazdasági ágakban általában jobbak a munkafeltételek, és kedvezőbbek a kereseti lehetőségek is. Így 1961-62-ben különösen nagy differenciák mutatkoztak az ipari és a mezőgazdasági átlagbérek között. Ebben az évben az egy főre jutó összehasonlító ipari átlagbér 5,957 DM, a mezőgazdasági átlagbér pedig 3,701 DM volt. A két bérszínvonal különbsége 38%. Az utána következő években mérséklődtek a béreltérések — 1962-63-ban 29%-ra, 1963—64-ben pedig 21%-ra. A további fejlődés mutatja meg, hogy folytatódik-e az ipari és mezőgazdasági keresetek kiegyenlítődése, vagy újra megtorpan ez a folyamat. Az elmúlt időszakban azonban kétségtelenül éreztette hatását a számottevő bérkülönbség, amelynek nagysága ma sem jelentéktelen.²

¹ Agrarwirtschaft, Hannover, 1965. 7. 313. old.

² Mitteilungen der Deutschen Landwirtschaftlichen Gesellschaft Frankfurt (Main, 1965. 6. sz. 190. oldal.

A mezőgazdasági munkaerő kiáramlását emellett az is ösztönözte, hogy a gazdasági élet egyéb területein a még tartó fellendülés miatt jelentős a munkaerő-kereslet. Így például 1961-től 1964-ig az iparban, kereskedelemben, közlekedésben és a szolgáltató ágazatokban dolgozó munkások és alkalmazottak száma kerekén 1 millióval, a külföldi munkavállalók száma pedig több mint 400 000-rel emelkedett.³ A mezőgazdaságot elhagyó munkaerő a második világháború utáni időszakban tehát el is tudott helyezkedni az iparban és más ágazatokban.

A mezőgazdasági lakosság számának csökkenésére a gazdasági feltételek és szükségletek hatnak legintenzívebben. (A mezőgazdaság csökkenő munkaerő igénye és más ágazatok munkaerő-szükséglete.) Ezek mellett természetesen egyéb tényezők is beleszövődnek a faluból való elvándorlás indokaiba — például a sokszínűbb, kultúraltabb városi életforma vonzása. *Az agrárnépesség nagyarányú kiáramlása azonban a gazdasági tényezők közül is főképpen a mezőgazdaság belső átalakulási folyamatával és az ezzel együttjáró csökkenő munkaerő-igénnyel magyarázható meg.*

A mezőgazdaság csökkenő munkaerő-szükséglete és más gazdasági ágak vonzása következtében a Német Szövetségi Köztársaságban jelentős méreteket öltött a mezőgazdaságból történő kiáramlás. Az 1950-51-től 1963-64-ig terjedő időszakot áttekintve azt mutatják az adatok, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak összlétszáma 6,8 millió főről 4,5 millióra, azaz 33%-kal csökkent. (1. sz. táblázat). Ezen belül azonban különböző mértékű változások történtek a gazdaságokban dolgozó családi munkaerő, — üzemtulajdonos és hozzátartozói — továbbá az alkalmazott bér munkások kategóriájában. Sőt a két csoporton belül is más mértékben reagáltak az állandóan és a nem állandóan foglalkoztatottak a változó körülményekre.

1. sz. táblázat

*A mezőgazdasági munkaerő csökkenése 1950—51-től 1963—64-ig
Nyugat-Németországban*

	A mezőgazdasági munkaerő száma 1000 fő		Változás %
	1950—51	1963—64	
Összes foglalkoztatott	6776	4521	—33,28
Ebből:			
Családi munkaerő	5560	4079	—26,64
Ebből:			
Állandóan foglalkoztatott	4380	2777	—36,60
Nem-állandóan foglalkoztatott	1180	1302	+10,34
Bérmunkás	1216	442	—63,65
Ebből:			
Állandóan foglalkoztatott	766	257	—66,45
Nem-állandóan foglalkoztatott	450	185	—58,89
Összes teljes munkaerő	3885	2195	—43,50

Forrás: Agrarwirtschaft, Hannover, 1965. 4. számának adatai alapján számítva.

³ Agrarwirtschaft, Hannover, 1965. 7. sz. 313. old.

2. A MEZŐGAZDASÁGI MUNKAERŐ ÖSSZETÉTELE A FOGLALKOZTATOTTSÁG ÁLLANDÓSÁGA SZERINT

A mezőgazdasági szükséglethez és az iparban kínálkozó lehetőségekhez leginkább alkalmazkodni tudó *bérmunkások csoportjában található a legnagyobb arányú elvándorlás*. A vizsgált időszakban a mintegy 64%-os csökkenés következtében jelenleg mindössze 442 000 bérmunkás dolgozik a nyugatnémet mezőgazdaság másfél millió üzemében. Ezen belül is 257 000 főt foglalkoztatnak egész éven át állandó jelleggel, míg a többiek — akik jelenleg az idegen munkaerőnek 42%-át teszik ki — idénymunkásként dolgoznak a különböző üzemekben.

A bérmunkások kategóriáján belül az elmúlt időszakban *nagyobb mértékben csökkent az állandóan foglalkoztatottak száma*, mint az idényjelleggel dolgozóké. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) Ennek következtében megnövekszik az idénymunkások aránya. Ennek az arányeltolódásnak egyrészt az a magyarázata, hogy az idénymunkák gépesítése kevésbé jövedelmező. Továbbá az időszakai munkások szerződöttese nem jelent akkora kiadást, mint az állandó munkások bérezése, a cselédek tartása egész éven át. Emellett az állandó munkások esetében is az a helyzet, hogy munka-ellátottságuk nem egyenletes az év különböző hónapjaiban, az üzemvezető nem tudja minden évszakban teljesen hasznosítani munkájukat.

2. sz. táblázat

Az állandóan és nem-állandóan foglalkoztatottak aránya a bérmunkásokon belül⁴

	1950—1951		1963—1964	
	1000 fő	%	1000 fő	%
Bérmunkás	1216	100	442	100
Állandóan foglalkoztatott	766	62,99	257	58,14
Nem-állandóan foglalkoztatott	450	37,01	185	41,86

A mezőgazdaság mindenkor munkaerő-szükségletéhez legkevésbé tud alkalmazkodni a családi munkaerő, mivel foglalkoztatásának megváltoztatása legtöbbször lakóhelyének és eddigi életmódjának az átalakítását is jelenti. A gépesítés munkaerőt felszabadító hatása azonban az üzemtulajdonos és hozzátartozói részéről is alkalmazkodást követel azon túlmenően, hogy felesleges, elsősorban állandó munkasíkait elbocsájtják. A mezőgazdaságban dolgozó családi munkaerő 27%-os csökkenése egyben azt is jelenti, hogy nagyszámú kisebb gazdaság szűnt meg, átadva helyét a nagyobb termelékenységű, kisebb önköltséggel termelő nagyüzemeknek. 1949-től 1964-ig nagymértékben, több mint 500 000-rel csökkent a 10 hektár alatti üzemek száma, és ez a folyamat közel másfél millió falusi termelő számára szüntette meg korábbi megélhetése alapját, a földtulajdont.⁵ A 10—20 hektáros üzemek száma az előzetes növekedés után 1964-ben szintén csökkenni kezdett, és ez előreláthatólag a következő években is folytatódik. A „zöld jelentés” szerint a 10—20 hektáros birtoknagyság sem tekinthető — különösen Észak-Németországban — egy megfelelő paraszti létalapnak. Jelenleg a 20 hektár feletti és a 100 hektár alatti területtel rendelkező üzemek száma növekszik évről-évre. Az itteni emelkedést is figyelembevéve 1949-hez képest 1964-ben 450 000-rel kevesebb üzem található a nyugat-

⁴ Agrarwirtschaft, Hannover, 1965. 4. számának adatai alapján számítva.

⁵ Grüner Bericht, 1965. 34. old.

német mezőgazdaságban. Az üzemek számának csökkenése a legradikálisabban mozdítja elő a falusi népesség elvándorlását, mivel a gazdaság felszámolásával gyakran az egész család más megélhetési lehetőséget keres. *Ezért az üzemek és a családi munkaerő számának csökkenése a legjelentősebb mennyiségi munkaerő-kiáramlást jelenti a mezőgazdaságból.*

A háború utáni időszakban nemcsak a családi munkaerő számában, hanem szerkezetében is jelentős változások történtek. A családi munkaerőnek másfél millióval való csökkenése főképpen az állandóan elfoglalt üzemtulajdonost és hozzátartozóit érintette és legtöbbször gazdaságuk felszámolásával járt együtt. Mivel a gazdaságok kiszorulása csaknem teljes egészében a 10 hektár alatti birtokkategóriákban történt, ezért az állandó családi munkaerő csökkenése is zömmel itt következett be. Ugyanakkor azoknak a gazdáknak és segítő családtagjaiknak a száma nem csökkent, akik mellékfoglalkozásként dolgoznak az üzemben, sőt egyetlen olyan csoportja a nyugatnémet mezőgazdaság vizsgált munkaerő-állományának, ahol abszolút növekedés figyelhető meg. Az 1950—51-től 1963—64-ig terjedő időszakban 10%-kal megnőtt a nem állandóan foglalkoztatott családi munkaerő száma. Egyes években ugyan mutatkozik csökkenés ebben a csoportban is, de ez főképpen a nagyszámú gazdaság tönkremenésével függ össze, gyengíti, de nem szünteti meg az említett tendenciát. Főleg a 0,5—2, illetve a 2—5 hektáros üzemek jelentenek a család számára mellékjövedelmi forrást, avagy kedvtelési lehetőséget, miközben a jövedelem olykor jelentősebb része nem mezőgazdasági tevékenységből származik. Emellett a nagyobb gazdaságokban is megtalálható gyakran az a jelenség, hogy a család egy vagy néhány tagja idényszerűen foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. Mindezek miatt a családi munkaerő-állományon belül 21%-ról 32%-ra emelkedett az időszakosan elfoglalt üzemtulajdonosok és hozzátartozók száma. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

Az állandóan és a nem-állandóan foglalkoztatottak aránya a családi munkaerőn belül⁶

	1950—1951		1963—1964	
	1000 fő	%	1000 fő	%
Családi munkaerő	5560	100	4079	100
Állandóan foglalkoztatott	4380	78,78	2777	68,08
Nem-állandóan foglalkoztatott	1180	21,22	1302	31,92

Az 1960-as mezőgazdasági adatfelvétel az állandóan és a részlegesen elfoglalt családi munkaerő arányán túlmenően érdekes adatokat közöl az üzemvezetők — üzemtulajdonosok és bérlők — megoszlásáról az egyes birtokkategóriákban. (4. sz. táblázat.) 1960-ban a legkisebb birtokcsoportban az üzemvezetőknek mindössze 27%-a foglalkozott állandó jellegű mezőgazdasági tevékenységgel. A 2—5 hektáros gazdaságokban is az üzemvezetőknek több mint a fele men tekintti főfoglalkozásnak a gazdálkodást. Az 5 hektár alatti birtokok tehát többségükben mellékjövedelmi forrást jelentenek a tulajdonosnak és családjának, emellett pihenésre, hétvégi kikapcsolódásra adnak lehetőséget. Az 5—10 hektáros gazdaságokban is jelentős még a melléküzemek aránya — az itteni üzemvezetőknek csaknem egynegyede foglalkozik időszakosan mezőgazdasági termeléssel. A nagyobb birtokkate-

⁶ Agrarwirtschaft, Hannover, 1965. 4. számának adatai alapján számítva.

Állandóan és részlegesen elfoglalt üzemvezetők az egyes birtokkategóriákban 1960-ban

Birtoknagyság hektár	Üzemvezetők összesen 1000 fő	Állandóan elfoglalt üzemvezetők		Részlegesen elfoglalt üzemvezetők	
		1000 fő	%	1000 fő	%
0,5— 2	426,0	116,2	27,3	309,8	72,7
2 — 5	370,6	166,9	45,0	203,7	55,0
5 —10	334,8	254,7	76,1	80,1	23,9
10 —20	283,2	257,6	91,0	25,6	9,4
20 —30	78,3	73,3	93,6	5,0	6,4
30 —50	41,9	39,0	93,1	2,9	6,9
50 felett	15,1	13,6	90,1	1,5	9,9
Összesen:	1549,9	921,2	59,4	628,7	40,6

Forrás: Wirtschaft und Statistik. 1963. 2. sz. 88. oldal adatai alapján számítva.

góriákban a részlegesen elfoglalt üzemvezetők aránya már csak 6—10%. De figyelemreméltó, hogy ezekben a nagyobb gazdaságokban is a munkaerőszükséglet csökkenésének egyik reakciója: a mezőgazdasági munka mellékfoglalkozássá válása egyes családtagok és üzemvezetők számára. Várható, hogy ez a folyamat a következő években is tovább halad előre — természetesen főleg a kisebb birtokkategóriákban —, mivel a kisgazdaságok többsége a gépesítés következtében nem tudja teljes munkaidéjű tevékenységgel ellátni az egész családot, sőt gyakran az üzemtulajdonost sem.

Az idénymunkások és a nem állandóan elfoglalt családi munkaerők számának, illetve szerepének megnövekedését is figyelembe véve, a mezőgazdaság emberi munkaerő iránti szükségletének csökkenését jobban kifejezi az összesen foglalkoztatott létszám alakulásánál a *teljes munkaidőben kimutatott munkáslétszám*. A nyugatnémet Statisztikai Hivatal kiszámítja az idénymunkások és a nem-állandóan elfoglalt családtagok ledolgozott munkaidéből, hogy hány teljesen foglalkoztatott munkaerőt tesznek ki.⁷ A kiszámított teljes munkaerő száma akkor csökken gyorsabban az összes foglalkoztatottnál, ha a nem teljes munkaerővel dolgozók aránya megnövekszik a vizsgált időszakban, illetve a korösszetételben bizonyos változások történnek. Az adatok szerint az összes teljes munkaerő az 1950—51-es 3,9 millió főről 1963—64-ig 2,2 millióra, azaz 44%-kal csökken. Ez azt jelenti, hogy *jelenleg a mezőgazdaság megközelítőleg fele annyi emberi munkaerőt igényel, mint az 50-es évek elején*.

3. A MEZŐGAZDASÁGI MUNKAERŐ MEGOSZLÁSA BIRTOKKATEGÓRIÁK SZERINT

Ezek után kérdezhetjük, hogy a nyugatnémet mezőgazdaság csökkenő, de ennek ellenére még jelentős munkaerőszükségletének fedezése milyen forrásból történik? A bér munkások számának leggyorsabb ütemű csökkenése azt jelenti, hogy egyre kevésbé számíthatnak az üzemek — különösen a fennálló béreltérések miatt — idegen munkaerő igénybevitelére. A mezőgazdasági munkák döntő részének elvégzése az üzemtulajdonosra és hozzátartozóira hárul.

⁷ A teljes munkaerő kiszámítása a következőképpen történik: a nem-állandóan foglalkoztatott családi és idegen munkaerő ledolgozott munkaidéjét átszámítják teljes munkaidőbe. A számításnál a 65 évnél idősebb családtagokat (kivéve az üzemvezetőt) mindössze 0,3, a 16 évnél fiatalabb bér munkást, vagy családtagot 0,5 teljes munkaerőnek tekintik. A női munkaerő esetében levonják az üzemtulajdonos háztartásában végzett munkát.

A családi munkaerő és a bér munkások aránya az összes foglalkoztatotton belül

	1000 fő	1950—51 %	1000 fő	1963—64 %
Összes foglalkoztatott	6776	100	4521	100
Családi munkaerő	5560	82,05	4079	90,22
Bérmunkás	1216	17,95	442	9,78

Forrás: Agrarwirtschaft, Hannover, 1965. 4. számának adatai alapján számítva.

Az adatok szerint a mezőgazdaságban foglalkoztatottak zömét, mintegy 90%-át a családi munkaerő szolgáltatja. Az állandóan foglalkoztatottakon belül, akiknek fő jövedelme a mezőgazdaságból származik, még ennél is valamivel nagyobb a családi munkaerő részaránya. 1963—64-ben az összes állandóan foglalkoztatott munkaerő létszámon belül 91,5% volt a családi munkaerő aránya. A bérmunkások rendkívül kis hányada miatt 1—1 családi munkaerőre meglehetősen nagy munkamegtérhelés jut, különösen a belterjesen dolgozó üzemekben, vagy a nagykiterjedésű birtokokon.

A családi munkaerő eloszlása az egyes birtokkategóriák üzeimeiben nem mutat nagy eltéréseket. (6. sz. táblázat). Átlagosan 2,7 családi munkaerő jut egy mezőgazdasági üzemre, de ettől lefelé és felfelé kismértékű a szóródás. A legkevesebb saját munkaerő — vagyis 2 személy — a 0,5—2-ig hektáros gazdaságokban és a legtöbb családi munkaerő — azaz valamivel több, mint 3 személy — a 10—50 hektáros üzemekben dolgozik.⁸ Ennek ellenére érdemes arra felfigyelni, hogy a kisebb gazdaságok viszonylag milyen nagy mennyiségű családi munkaerőt foglalkoztatnak. A táblázatból kitűnik, hogy a 2—5 hektáros és az 50 hektár feletti gazdaságok egyformán 2,7 családi munkaerővel rendelkeznek. A kisebb gazdaságok nagyobb munkaerő-ellátottságát méginkább alátámasztják a területegységre vonatkoztatott adatok. 100 hektár mezőgazdaságilag hasznosított területre jutó teljes munkaerő — elfoglaltak munkaidejének átszámításával kialakított teljesen foglalkoztatott létszám — a birtoknagyság növekedésével fordított arányban változik. A 0,5—2 hektáros kis gazdaságokban 8-szor, a 2—5 hektáros üzemekben 4-szer nagyobb a 100 hektár területre jutó teljes munkaerő, mint az 50 hektár feletti nagybirtokokon.

6. sz. táblázat

Egy üzemre átlagosan jutó munkaerő száma a különböző birtokkategóriákban 1963—64-ben⁹

	0,5—2ha	2—5ha	5—10ha	10—20ha	20—50ha	50ha felett	Össz.
Családi munkaerő	2,06	2,67	2,98	3,21	3,23	2,66	2,72
Ebből: állandóan foglalkoztatott nem-állandóan foglalkoztatott	0,99 1,07	1,45 1,22	2,16 0,82	2,73 0,48	2,85 0,38	2,31 0,35	1,85 0,87
Bérmunkás	0,11	0,13	0,17	0,28	0,94	5,86	0,30
Ebből: állandóan foglalkoztatott nem-állandóan foglalkoztatott	0,05 0,06	0,06 0,07	0,08 0,09	0,14 0,14	0,58 0,36	4,67 1,19	0,17 0,13
Összes foglalkoztatott	2,16	2,80	3,14	3,49	4,17	8,52	3,02
Összes teljes munkaerő	0,68	1,11	1,61	2,06	2,57	6,04	1,47

⁸ Az említett két birtokcsoport munkaerő-ellátottságában ennél valamivel nagyobbak a különbségek, mivel a 10—50 hektáros üzemekben alacsonyabb a részlegesen foglalkoztatott családi munkaerő aránya, továbbá nagyobb méretű a bérmunkások alkalmazása, mint a kis gazdaságokban.

⁹ A számítás az 1963—64-es gazdasági év munkaerő és az 1964-es naptári év üzemszám adataiból történt a már megnevezett források alapján.

100 hektár mezőgazdaságilag hasznosított területre jutó teljes munkaerő
a különböző birtokkategóriákban 1963—64-ben

	0,5—2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10—20 ha	20—50 ha	50 ha felett	Összesen
Teljes munkaerő 1000 fő	274	380	497	608	334	102	2195
1000 hektárra jutó teljes munkaerő	62,8	32,8	21,8	14,6	9,1	7,5	16,8

Forrás: Agrarwirtschaft, Hannover 1965. 4. sz. 221. old.

A kisebb gazdaságok nagyobb munkaerő ellátottsága elsősorban a családi munkaerő nagy számából adódik, mivel a bér munkások alkalmazása itt a legkevesebb. Természetesen az átlagszámok mögött jelentős eltérések vannak az egyes üzemek vonatkozásában, mégis felvetődik a kérdés, hogy a viszonylag nagymennyiségű családi munkaerő nem haladja-e meg a tényleges szükségletet a kis gazdaságokban?

A probléma korántsem korlátozódik csak néhány 10 000 üzemre, mivel a nyugatnémet mezőgazdaságot a kisbirtokok túlsúlya jellemzi. 1964-ben a 0,5—10 hektár mezőgazdaságilag hasznosított földterülettel rendelkező üzemek száma valamivel több, mint 1 millió, vagyis az összes gazdaság 70%-a. Az 1 millió üzemben összesen 2 millió 665 ezer családi munkaerő dolgozott. A magas munkaerőellátottság az üzemek egy részénél kétségtelenül szükséges a belterjes gazdálkodás miatt. Emellett abból is adódik, hogy a gépesítésre még kevesebb kifizetődő lehetőség kínálkozik, mint a nagy gazdaságokban. A sokféle munka elvégzésére olcsóbb az emberi munkaerő, hiszen a különböző gépek kihasználása még viszonylag állandó munkaerő-foglalkoztatás esetén sem biztosított a kis gazdaságokban. (Pl. egy-két tehén tartása esetén nem érdemes fejőgépet vásárolni.) Mindezek azonban nem indokolják meg teljes mértékben a kisebb, sőt közepes, kevésbé specializált üzemek többségében a viszonylag nagy családi munkaerő ellátottságot.

Ugyanakkor a belterjesen gazdálkodó nagyüzemek esetében a munkaerőfelesleg ellentétével a gyakori munkaerőhiánnyal találkozunk. Az egy üzemre átlagosan jutó bér munkások száma jóval nagyobb az 50 hektár feletti gazdaságokban, mint az ettől kisebbekben, de a rendelkezésre álló munkaerő nem fedezi, különösen a munkacsúcsok idején jelentkező igényeket. Továbbá a kiszámított átlagérték mögött hatnál több munkást alkalmazó specializált tőkés nagyüzemek és túlnyomórészt családi munkaerővel dolgozó gazdaságok is vannak. Az 1964-es „zöld jelentés” rámutat arra, hogy nemcsak a kisebb és közepes, de a nagyobb gazdaságok jelentős része is bér munkás nélkül gazdálkodik.

A kisebb gazdaságok túlzott munkaerő ellátottsága és a nagyüzemek időszakos munkaerőhiánya arra vezethető vissza, hogy a mezőgazdasági munkaerőállomány két fő része nem egyforma rugalmassággal alkalmazkodik a körülményekhez. Az időnként fellépő munkaerőhiány abból adódik, hogy a mezőgazdaság munkaerőigénye mellett az ipar vonzó hatása is csökkenti a gyorsan alkalmazkodó bér munkások számát. Viszont a kistulajdonos ragaszkodik földjéhez és minden lehetőséget megragad gazdasága fenntartására annak ellenére, hogy a kis földdarab sem a munkaerő, sem a vásárolt gépek intenzív kihasználására nem nyújt lehetőséget.

A mezőgazdasági munkaerő gyorsütemű csökkenése során tehát jelentős aránytalanságok keletkeznek az egyes birtokkategóriák, illetve üzemek munkaerőhelyzetében. A munkaerő oldaláról jelentkező említett problémák enyhítése a további átalakulás folyamatában kísérelhető meg. Ennek során a nagyüzemek újabb gépesítéssel igyekeznek pótolni az emberi munkaerőt. A másik póluson pedig tovább halad előre a kisebb gazdaságok megszűnése, amely évente tízezrek elvándorlását idézi elő a mezőgazdaságból.

Összefoglalva a kifejtetteket megállapíthatjuk: a) A mezőgazdasági munkaerő Nyugat-Németországban is *gyors ütemben csökken*. b) A csökkenés *alapvető* gazdasági oka a mezőgazdaság belső átalakulása. c) A munkaerő-létszámon *belül nő az ideiglenesen foglalkoztatottak aránya* az állandóan foglalkoztatottakéhoz képest. d) A munkaerő létszámon *belül nő a családi munkaerő aránya* az idegen munkaerőhöz viszonyítva. e) A mezőgazdasági munkaerő csökkenése az *alacsonyabb birtokkategóriákban* kisebb mint a magasabbakban.

Д-р Каталин Форгач

ИЗМЕНЕНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ И СОСТАВА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ РАБОЧЕЙ СИЛЫ В СОВРЕМЕННОМ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОМ СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Автор обсуждает те изменения, которые совершаются в современном капиталистическом сельском хозяйстве в области уровня и состава занятости.

Важнейшие обсуждаемые в статье вопросы: *а)* Уменьшение численности сельскохозяйственной рабочей силы. *б)* Изменения в составе сельскохозяйственной рабочей силы по постоянности занятости. *в)* Распределение сельскохозяйственной рабочей силы по категориям владений.

Важнейшие определения автора следующие: в Западной Германии быстрыми темпами сокращается численность рабочей силы, причина этого явления кроется во внутреннем преобразовании сельского хозяйства. В рамках сельскохозяйственной рабочей силы возрастает доля лиц, временно занятых в сельском хозяйстве. В рамках рабочей силы возрастает численность семейной рабочей силы. Уменьшение сельскохозяйственной рабочей силы наблюдается в меньших размерах по более низким категориям владений и в больших размерах по высоким категориям владений.

Dr. Katalin Forgács:

DIE VERÄNDERUNGEN IN DER ZAHL UND IN DER ZUSAMMENSETZUNG DES LANDWIRTSCHAFTLICHEN ARBEITSKRAFTBESTANDES IN DER MODERNEN KAPITALISTISCHEN LANDWIRTSCHAFT

Die Verfasserin behandelt die Veränderungen, die in dem Niveau und in der Zusammensetzung der Beschäftigung in der Landwirtschaft des modernen Kapitalismus vor sich gehen.

Die Hauptfragen der Abhandlung sind wie folgt: *a)* Verminderung der Anzahl der landwirtschaftlichen Arbeiter. *b)* Veränderungen in der Zusammensetzung der landwirtschaftlichen Arbeitskraft nach der Beständigkeit der Beschäftigung. *c)* Die Verteilung der landwirtschaftlichen Arbeitskraft nach Grundbesitzkategorien.

Die wesentlichen Feststellungen der Abhandlung sind: in Westdeutschland nimmt die Arbeitskraft in raschem Tempo ab, der Grund dafür ist die innere Umgestaltung der Landwirtschaft. Innerhalb des landwirtschaftlichen Arbeitskraftbestandes nimmt das Verhältnis der provisorisch Beschäftigten zu. Innerhalb des Arbeitskraftbestandes nimmt das Verhältnis der Familienarbeitskraft zu. Die Verminderung der landwirtschaftlichen Arbeitskraft ist in den niedrigeren Grundbesitzkategorien geringer als in den höheren Kategorien.

IMRE OTTÓ

A MUNKABÉR KÖZGAZDASÁGI TERMÉSZETÉRŐL A SZOCIALIZMUSBAN

A munkabér a marxista politikai gazdaságtan egyik fontos kategóriája. A társadalom egészét tekintve a szocialista gazdaságban *a munkabér az elosztásnak általánosabb érvényű formája mint a tőkés gazdaságban*. A társadalom dolgozó tagjai munkabér formájában jutnak ahhoz a jövedelemnagysághoz, mely az egyén és a család életfeltételei biztosításának alapjául szolgál. Ma már a kolhoz (szövetkezeti) szektor munkaegységrendszere is fokozatosan közeledik az állami-össznépi szektor munkabérrendszeréhez. Ez már önmagában is elégségesen indokolja a szocialista gazdaság viszonyai között létező munkabérkategória vizsgálatának elméleti és gyakorlati jelentőségét. Az a tény, hogy a marxista közgazdaságtan művelőinek a munkabér közgazdasági természetéhez kapcsolódó nézetei különbözőek, fokozott jelentőséget kölcsönöz a vizsgálatnak.

Ismeretes, hogy Marx „A tőke”-ben mélyenszántóan elemezte a kapitalizmus gazdasági viszonyai között létező munkabérkategóriát. Mindenekelőtt két lényeges momentumot emelt ki. Egyrészt, hogy *a munkabér a felszínen a „munka ára”* hamis köntösét ölti fel. Ezt a hamis látszatot szükségszerűen előidézíki azok az objektív körülmények, melyek között a munkabér létezik. A munkabérnek az a vonása, hogy tehát a „munka ára”-ként jelentkezik a munkabérre mint felszíni, konkrét kategóriára, a megjelenési formára vonatkozik. Másrészt, *a tartalmat illetően a munkabér a munkaerő értékének pénzbeli kifejeződése*, vagyis a munkaerő ára. A munkaerő értéke mögött pedig a szükséges munka kategóriája húzódik meg, amely még általánosabb, mélyebb összefüggéseket fejez ki, amennyiben létezése nemcsak tőkés viszonyokhoz van kötve. A kizsákmányolás lényege nem a szükséges és túlmunka létében, hanem *létezésük antagonizmusában van*. A munkaerő értéke és ára a munkaerő adás-vételét, áruvá válását kifejező kategória, amely egyúttal a tőkés kizsákmányolás sajátosságát is jelenti. Ilyen formán megállapítható, hogy a munkabér a tartalmat illetően tőkés termelési viszonyokat kifejező kategória.

E néhány megállapításból is adódik egy lényeges következtetés a kapitalizmusban létező munkabérrel kapcsolatban: *ellentmondás van a munkabér mint megjelenési forma által keletkezett látszat és a munkabér tartalma között*. A munkabér mint a „munka ára” azt az illúziót kelti, mintha a munkát teljesen megfizetnék és ezáltal kizsákmányolásmentes viszonyokat tüntet fel, holott a valóság ezzel a látszattal szöges ellentétes. *Nemcsak a szükséges- és túlmunka antagonizmusa, hanem puszta létezésük is rejtve marad*. Egy vonatkozásban azonban nincs ellentmondás a megjelenési forma és a tartalom között, ugyanis *a munkabér mint érték kategória a munkás és tőkés ténylegesen meglevő áruviszonyát fejezi ki*. Ugyanakkor a munkás és tőkés között meglevő áru- és pénzviszony jelenti azt a bázist, amelyen a forma és

tartalom összes ellentmondása alapul. Marx a munkabért mint a valóságos viszonyokat láthatatlanná tevő és az ellenkezőjét mutató megjelenési formát fogta fel.¹

A munkabér a szocializmusban is mintegy meghatározott pénzmennyiség jelentkezik, melyet a munkások és alkalmazottak elvégzett munkájuk után, annak ellenében kapnak. Mint megjelenési forma, nem különbözik a kapitalizmusbeli munkabértől. A munkabérnek az a vonása, hogy a felszínen a „munka ára”-ként jelentkezik, a szocializmusban is érvényes vonás. Kétségtelen továbbá az is, hogy a munkabér létezése az áruviszonyok létezésével függ össze. Más szóval, a munkabérforma a mögötte levő áruviszonyokat igazolja.

Tekintve, hogy a munkabér a szocializmusban a munka szerinti elosztás eszköze, ilyen kérdésfelvetés lehetséges: honnan ered, mi az oka a munka szerinti elosztás pénzformájának, azaz munkabérformájának? Ha figyelembe vesszük, hogy Marx „A góthai program kritikája”-ban kifejtette a munka szerinti elosztás törvényének lényegét az érték kategóriák mellőzésével, illetve tagadásával párhuzamban, akkor az ilyen kérdésfelvetés természetes és indokolt. De vajon megoldottuk-e a szocializmusbeli munkabér létezésével és közgazdasági természetével kapcsolatos problémákat azzal, ha választ adtunk általában a szocialista árutermelés létezésére?

A szocializmusbeli munkabér létezésével és közgazdasági természetével kapcsolatban nagyvonalásokban az alábbi problémák vetődnek fel. a) A munkabér mint érték kategória nincs árutermelés nélkül, az következik-e ebből, hogy *bármiféle árutermelés a munkabér létezését eredményezné*. b) A munkabér, amely a kapitalizmus viszonyai közepette ennek lényeges vonásait tartalmazza, miként egyeztethető össze a szocialista társadalom minőségileg más termelési (elosztási) viszonyaival. Az ellentmondás feloldása is kézenfekvőnek tűnik, hiszen a munkabér érték kategória, és mint ilyen, különböző termelési viszonyokat közvetíthet. Az árutermelés és a neki megfelelő érték kategóriák többé-kevésbé minden eddigi társadalmat átszöttek. Történelmi tény tehát, hogy egyazon érték kategóriák típusában és formájában különböző termelési viszonyokat közvetíthetnek. Ha viszont azt vesszük figyelembe, hogy a munkabér nem általában az árutermeléssel, hanem a tőkés árutermeléssel született, akkor már kevésbé bizonyul elegendőnek a fenti történelmi általánosság. Marx bebizonyította, hogy a munkabér mögött a munkaerő áru kategóriája húzódik meg, amely viszont már speciális termelési viszonyokat tételez fel.

A munkabér áruviszonyokról tanúskodik. De vajon bizonyítja-e ez a munkaerő árujellegét? A munkaerő áru természete, árujellege egyben a tőkés kisajátítás létezését is jelenti-e? Az áruviszonyok és kizsákmányolási viszonyok természetesen nem azonosak, nem feltételezik egymást (bár a tőkés termelés feltételezi az árutermelést), de ez az összefüggés fennáll-e a munkaerő áruviszonyaival kapcsolatban is, vagy sem, hiszen a *munkaerő áruvá válásához speciális feltételek megléte szükséges*. Továbbá azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a munkabér mint felszíni kategória, nem fejezi ki közvetlenül a valóságos, a mélyebben fekvő gazdasági viszonyokat. A munkabér létezését tehát nem helyes úgy felfogni, mint ami bizonyítaná a munkaerő áru természetét. Helytelen lenne azonban az is, ha ezt a tényt úgy értelmeznénk, hogy csupán azt kell megmagyaráznunk, miért más a látszat, mint a valóság. *A felszínen a munka adás-vételének látszatával van dolgunk a szocializmusban is*. De egy dolog ez a látszat és más dolog a munkabér valóságos, belső közgazdasági természete. Egyébként „...minden tudomány fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék”.²

¹ Lásd: Marx: A tőke. I. köt. Szikra, Bpest, 1949. 582—583. old.

² Marx: A tőke III. kötet. Szikra, Bpest, 1951. 885. old.

Végső soron a szocializmusbeli munkabér közgazdasági természetével kapcsolatban két egymással összefüggő kérdésre kell válaszolni. Az első: Áru-e a munkaerő a szocializmusban? A második: Valódi értékkategória-e a munkabér, ha a munkaerő nem áru?

A szocialista árutermelés kérdéseiről az elmúlt időszakban lezajlott vita során különböző nézetek alakultak ki ezzel kapcsolatban, melyek még ma sem tisztázódtak. Néhányan tagadják az árutermelés létezését és ebből következően a munkaerő árujellegét, valamint a munkabér valódi értékkategória természetét. A közgazdászok túlnyomó többsége elismeri az árutermelést, de nem tartja árunak a munkaerőt, noha többnyire nem tagadják, hogy a munkaerőnek vannak még árura emlékeztető vonásai. Ez esetben viszont az a kérdés vetődik fel, hogy mennyiben valódi értékkategória a munkabér. És ezzel kapcsolatban már megoszlanak a vélemények e csoporton belül is aszerint, hogy miként válaszolnak a szocialista árutermelés létezésének okaira. Végül vannak, akik azt tartják, hogy a társadalom és az egyén között nemcsak a fogyasztási cikkek vásárlásakor van árukapcsolat, hanem árukapcsolat jellemzi a munkaerő és termelőeszközök egyesítésének folyamatát is. Ilyen felfogás mellett a munkabér értékkategória természete nem szorul külön magyarázatra. Ennek a felfogásnak eléggé világos és egyértelmű kifejtését találjuk meg Nemes Lászlónál.³

A szocializmusbeli munkabér közgazdasági természetével kapcsolatban tehát mindenekelőtt két kérdésre kell válaszolni: 1. Áru-e a munkaerő vagy sem? 2. Értékkategória-e a munkabér, ha a munkaerő nem áru?

1. MIÉRT NEM ÁRU ALAPVETŐEN A MUNKAERŐ A SZOCIALIZMUSBAN?

Először is tisztázandó, hogy a munkaerő egyes áruvonásairól van-e szó, vagy pedig arról, hogy a munkaerő lényegében áru-e. Nemes László nem jelenti ki kategorikusan, hogy a munkaerő áru, hanem a munkaerő tulajdoni jellegéről, árujegyeiről, árusajátosságairól beszél. Ha figyelembe vesszük, hogy a közgazdászok zöme elismeri a munkaerővel kapcsolatban az árulét bizonyos formai maradványait, akkor különösképpen hat a munkaerő még meglevő árujegyeinek bizonyítására irányuló törekvés, és nem jelenthet mást, mint *annak elismerését, hogy a munkaerő lényegében áru is a szocializmusban*. Ezen túlmenően, nézetem szerint, az alábbiak szólnak amellet, hogy Nemes László lényegében árunak tartja a munkaerőt a szocializmusban is. Egyfelől az a kategorikus megfogalmazás, miszerint „...áruvonások jellemzik a társadalom és az egyén viszonyát a termelőeszközök és a munka egyesítésének folyamatában is.”⁴ Másfelől, nemcsak arról van szó, hogy így a társadalom és az egyén közötti árukapcsolat ezzel kétoldalúvá lesz, hanem arról is, hogy a munkaerő tulajdoni jellege, tehát árujellege „...jelentős hatást gyakorol a létfenntartási eszközök árujellegére”.⁵ Ez a hatás mind minőségi, mind mennyiségi vonatkozásban szerinte megtalálható. Nagyon érdekes és különös az, ahogy a mennyiségi hatást felfogja. Azt mondja ugyanis, hogy a fogyasztási cikkek árujellegére vonatkozó mennyiségi hatása a munkaerő tulajdoni jellegének (tehát áruvoltának) abban jut

³ Nemes László: A szocialista árutermelés egyes elvi kérdései c. kandidátusi disszertációja. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, V. Rossevelt tér 9.

Nemes László: Tulajdonviszonyok és árutermelés. Közgazdasági Szemle VII. évf. 1960. július.

⁴ Nemes László: Tulajdonviszonyok és árutermelés. Közgazdasági Szemle, VII. évi. 1960. június. 693. old.

⁵ Uo. 694. old.

kifejezésre, hogy szükségszerű „...a munka szerinti elosztásban megvalósuló egyenértékű csere”.⁶ Végezetül azt szeretném még kiemelni, hogy Nemes László az állami szektoron belül termelt és ott felhasznált termelőeszközökről azt tartja, hogy azok „...árjellegét öltenek, az árutartalom egyes jegyeit viselik magukon...”⁷ E felfogás sajátos vonása az, ahogy ezeknek a termelőeszközöknek az árjellegét magyarázza. Szempontunkból most ez az érdekes és fontos. Azt vallja ugyanis, hogy: „...az állami vállalatok anyagi érdekeltsége — mely rendelkezésbeli önállóság kapcsán az össznépi tulajdonon belül attól elkülönülő tulajdoni elemmé lesz — maga is a társadalom és az egyén közötti cserekapcsolatból nyeri létét, annak a függvénye.”⁸ A termelőeszközök árjellegét végső soron a fogyasztási cikkek és a munkaerő sajátos tulajdoni jellegéből vezeti le, amelyekkel egyébként a fogyasztási cikkek és munkaerő árjellegét közvetlenül kapcsolatba hozza. Ezért mondja azt, hogy: „A termelőeszközök csak azért viselhetnek árjegyeket, mert a fogyasztási cikkek már előbb árjellegét öltötték”.⁹ Egyrészt tehát elismeri a termelőeszközök árjellegét. Másrészt viszont ezt a társadalom és az egyén közötti árukapcsolatokból vezeti le. A társadalom és az egyén közötti árukapcsolatot kétoldalúvá pedig a munkaerő sajátos tulajdoni jellege, a munkaerő áruvonásai teszik. Számomra eléggé világosan kirajzolódik *felfogásának lényege: a munkaerő áru a szocializmusban is*. Természetesen nem olymértékben, mint a kapitalizmusban, és még csak annyira sem, mint az állami és szövetkezeti szektor közötti áruforgalomban szereplő termékek.

A munkaerő árutermészete összeegyeztethető-e a szocializmus termelési viszonyaival, vagy megfordítva, a szocializmus termelési viszonyaiból következik-e szükségszerűen a munkaerőáru létezése? Erre a kérdésre Nemes László felfogásának vázlatos kritikája alapján igyekszem a válaszadást megkísérteni. Lássuk röviden miként jut el Nemes László a munkaerőáru létének elismeréséhez.

Kiindul a szocialista gazdaság ellentmondásából, mely szerint egyrészt találkoznak a társadalmi tulajdon tényével, amely kizárja a tulajdoni elkülönülést, másrészt ugyancsak tény a fogyasztási cikkek árjellege, amely feltételezi a tulajdoni elkülönülést. Ez az ellentmondás a szocializmusnak a kommunizmustól eltérő sajátosságain alapul. A fogyasztási cikkek használati érték minősége és a munkaerő „természetes tulajdonviszonya” megadja annak lehetőségét, hogy a fogyasztási cikkek (és a munkaerő is természetesen) árukká váljanak, ha megvannak egyébként a feltételek. A szocializmusnak a kommunizmustól eltérő alábbi sajátosságai lényegesek ebből a szempontból: egyrészt a fogyasztási cikkek bőségének hiánya, másrészt a munka még nem vált életszükségletté. A társadalom nem elég gazdag, hogy „ingyen”, korlátozás nélkül adjon fogyasztási cikkeket a társadalom tagjainak. Másfelől a társadalom tagjai nem elég fejlettek, hogy munkaerejüket „ingyen” bocsássák a társadalom rendelkezésére. Tulajdoni vonásai vannak tehát a létfenntartási eszközöknek, ami onnan ered, hogy csak korlátozással lehetséges a szükségletkielégítés és azt jelenti, hogy a társadalom egy tagja közvetlenül nem tulajdonos, hanem csak közvetetten a létfenntartási eszközök ráeső hányadának. A fogyasztási cikkeknek a társadalmi tulajdonból egyéni tulajdonba kell kerülnie. Ez a tulajdoni korlát az egyén és a társadalom között csak akkor omolhat le, ha a cikkekből szabadon merithetnek a társadalom tagjai. A munkaerőnek ugyancsak tulajdoni vonásai vannak, mert nem hajlandók „minden további nélkül” azt a társadalom rendelkezésére bocsátani.

⁶ Uo. 694. old.

⁷ Uo. 698. old.

⁸ Uo. 698. old.

⁹ Uo. 698. old.

zésére bocsájtani. Összegezô következtetés: „A társadalom mint tulajdonos és az egyén mint tulajdonos közötti csere, a fogyasztási cikkek áruvá válása a szocializmus számára gazdasági szükségesség”.¹⁰ A fogyasztási cikkek megfelelô bôségének hiányából eredô tulajdoni korlát szerepét és a munkaerô tulajdoni jellegének hatását a fogyasztási javak áruvá válásában külön-külön is vizsgálja. Feltételezve tehát, hogy a munka életszükségletté vált ugyan, de nincs termékbôség, a következô összefüggések adódnak. A termékeknek áruvonásai lennének mindenképpen, amelyek a javak szûkös mennyiségének milliók közötti elosztásával függnek össze. Elvileg lehetséges lenne a különbözô termékekre kiterjedô adminisztratív elosztás. Ez azonban gyakorlatilag lehetetlen és káros lenne, mert létrehozná az egyéni szükségletek változatossága és az uniformizáló elosztási rendszer közötti ellentmondást. Nem lehetséges más megoldás, mint az áru — pénz formák felhasználása. A társadalom adott elvek szerint meghatározott értéket képviselô pénzt bocsát tagjainak rendelkezésére, melyet adott keretek között tetszés szerinti választékú termékek vásárlására fordíthatnak. Ez a vásárlás is magába foglalná az árukapcsolat lényeges vonásait annak ellenére, hogy ennek a vásárlásnak nincs árukapcsolati előzménye, hogy a pénz nem valóságos pénzként kerülne a munkásokhoz és alkalmazottakhoz. Egyoldalú csere lenne ez ugyan, de nem szüntetné meg a fogyasztási cikkek minden árujegyét. Ami már most a szocializmus másik lényeges sajátosságát illeti, vagyis azt, hogy „a munka még nem vált életszükségletté”. A fogyasztási cikkek áruvá válásában ennek is megvan a hatása. A munkaerô — áru léte szempontjából Nemes Lászlónak ezzel a sajátossággal kapcsolatos mondanivalója mindenekelőtt fontos. A termelőeszközök társadalmasításának ellenére a munkaerô nem veszíti el a tulajdoni elkülönültség és az árujelleg minden nyomát. *A termelőeszközökkel közvetlenül a társadalom, a munkaerővel közvetlenül az egyén rendelkezik.* Az egyének a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközökhöz azonban nem mint sajátjukhoz viszonyulnak (mert nincsenek meg ennek a gazdasági és tudati feltételei), másrészt a munka még nem vált tömegesen (jelentősen) életszükségletté. Az egyén tehát még nem viszonyul minden tekintetben tulajdonosként a termelőeszközökhöz és ezért tulajdonosként viszonyul munkaerejéhez. Ez a tulajdoni elkülönülés két esetben szűnhet meg: 1. Ha a társadalom adminisztratív eszközökkel megszabná, ki, hol és mennyit dolgozzon, ami politikailag és gazdaságilag járhatatlan út. 2. Ha az egyén rendelkezik ugyan a munkaerejével, de ez a rendelkezés egybe esnék a társadalmi érdekekkel, azaz eltűnne az egyéni és a társadalmi rendelkezés különbsége. Ennek feltételei azonban a szocializmusban nincsenek meg. A munkaerőnek a szocializmusban még meglevő tulajdoni jellege teszi kétoldalúvá a társadalom és az egyén közötti árukapcsolatokat, „amennyiben áruvonások jellemzik a társadalom és az egyén viszonyát a termelőeszközök és a munka egyesítésének folyamatában is”.¹¹

A munkaerô tulajdoni jellege hatással van a fogyasztási cikkek árujellegeire. Minőségileg azért, mert nemcsak a termékbôség hiányával összefüggő fogyasztási cikkek tulajdoni jellege, hanem a munkaerô tulajdoni jellege is okozza a javak árujellegét. Ugyanis nemcsak a bôség hiánya miatt nem áramolhat szabadon az egyénhez a termék, hanem azért sem, mert nem lenne megfelelô ösztönzés a munkára. Mennyiségileg azért, mert nem lehet bármilyen elosztás, hanem a munka szerinti elosztás szükségszerű mint „egyenértékű csere”. Mindebből világosan következik — akár kimondjuk, akár nem, — hogy *megtaláltuk a fogyasztási cikkeknek mint áruk-nak az áru ellentételét a munkaerô-áruban, s a pénz valódi adásvételi kapcsolatot köz-*

¹⁰ Uo. 692. old.

¹¹ Uo. 693. old.

vetít, tehát igazi érték kategória, s mozgása során egyfelől a munkaerő áraként (munkabér), másfelől a fogyasztási cikkek áraként, stb. funkcionál.

Nemes László fenti álláspontjával nem értek egyet, ellenvetéseim a következők. A szocializmust valóban jellemzi még kétségtelen a termékbőség hiánya és az, hogy a munka még nem életszükséglet. Nézetem szerint azonban a szocializmusnak eme két jellegzetessége alapján a fogyasztási cikkek árujellegét, a munkaerő áruvonásait, s általában az áruviszonyok létezését nem lehet megokolni. Önkéntelenül is arra kell gondolnunk, hogy Marx A góthai program kritikájában feltételezi a szocializmusban a termékbőség hiányát és azt, hogy a munka még nem életszükséglet, ennek ellenére sem beszél áruviszonyokról az egyének és a társadalom közötti gazdasági kapcsolatokban. Olyan viszonyok között, amikor a munka még nem vált életszükségletté és még nincs meg a megfelelő termékbőség, de a termelőeszközök társadalmi tulajdonban vannak, viszont *gazdasági szükségszerűség a munka szerinti elosztás*. Amennyiben ez „cserét” is követel, akkor ez az egyenlő munkamennyiségek „cseréjét” jelenti csupán, nem pedig azt, hogy a cserélendő dolgok árúak, a cseréesszök pedig pénz. Ha ennek ellenére a dolgok árúak, ennek okát másban kell keresni, nem a fogyasztási cikkek és munkaerő sajátos tulajdoni jellegében. Mit is jelenthet ez a sajátos tulajdoni jelleg a szocializmusban? *A fogyasztási cikkeknek sajátos tulajdoni jellegét a munka szerinti elosztás kölcsönöz*, abból ered. A társadalom tagjai nem szükségleteik szerint, hanem végzett munkájukkal arányban részesedhetnek a fogyasztási javakból. *A tulajdoni korlát tehát az egyének által végzett munka*. Ebből azonban semmilyen áruviszony nem következik. *A munkaerő tulajdonnak a kommunizmustól eltérő sajátos jellegét ugyancsak a munka szerinti elosztás kölcsönöz*. A munkaerő mint munkavégző képesség, egyének szerint különböző, s ezért eltérő munkamennyiségek (használati értékek) feletti rendelkezést tesz lehetővé. Ebből azonban éppúgy nem következik a munkaerő árujellege, mint ahogy a végzett munka értékalkotó jellege sem.

A munkaerő tulajdoni és árujellegével kapcsolatos problémákat vizsgáljuk meg egy kissé alaposabban és többoldalúan. *Ha a társadalom tagjai* valamilyen módon *termelőeszköz tulajdonosok*, akkor ez nem jelenti azt, hogy *munkaerejüknek nem tulajdonosai*. A munkaerővel való szabad rendelkezés feltétele mindenféle személyi függés és kényszer megszűnése. A kisáru termelő, a tőkés éppúgy tulajdonosa munkaerejének, mint a munkás a kapitalizmusban, vagy a szocializmusban. A munkaerő tulajdonnak specifikus vonást természetesen a munkaerővel rendelkezőknek a termelőeszközökhöz való viszonyuk mikéntje kölcsönöz. A kisáru termelő termelőeszköz és munkaerő tulajdonos is, a tőkés pedig emellett idegen munkaerő tulajdonos is. A tőkés rend munkása pedig csupán munkaereje tulajdonosa más osztályokkal, csoportokkal szemben, s ez kölcsönöz a munkaerő tulajdonnak specifikus jellegét, különös jelentőséget.

A szocializmusban az össznépi szektor dolgozója számára a munkaerő tulajdonnak specifikus vonást, különös jelentőséget nem az ad, hogy az egyének, munkásrétegek viszonya a termelőeszközökhöz különböző, mert ilyen nincs, hanem a társadalmi tulajdonból táplálkozó *munka szerinti elosztás*. Amit a szocializmus elismer, az az egyenlőtlen egyéni tehetség és az ezen alapuló egyenlőtlen teljesítőképesség. Ennek az elismerésnek a szüksége adódik a termékbőség hiányából és abból, hogy a munka még nem vált tömegesen életszükségletté. A munkaerő tulajdon egyfelől különböző munkamennyiségek (és használati érték tömeg) feletti rendelkezést tesz lehetővé, másfelől bizonyos keretek között döntési lehetőséget ad arra, hogy az egyén hol, mikor és mennyit dolgozzon. Tekintve, hogy anyagi bőség még nincs, s a munka sem életszükséglet, a társadalom tagjaiban megvan az a törekvés, hogy „minél többet kapni és minél kevesebbet adni”. A munkaerővel kétségtelen, hogy az

egyén rendelkezik közvetlenül, s nem a társadalom, de felhasználása csakis kollektív módon, társadalmilag lehetséges. A munkaerővel való egyéni rendelkezés ellentmondásba kerülhet a társadalmi érdekekkel, de ennek az ellentmondásnak a feloldása önmagában nem követeli meg a munkaerő adás-vételét. Ez az *ellentmondás mozgásformát* tehát *nem az áru- és pénzviszonyok révén nyer, hanem azáltal, hogy a társadalom a végzett munkát ismeri el. Ahhoz, hogy a munkaerő tulajdoni jellege a munkaerő árujellegét is szükségessé tegye, nem elegendő csupán a termékhíánnyal is összefüggő, még életszükségletté nem vált munka létezése.* Nem véletlen tehát Nemes Lászlónak az a törekvése, hogy a társadalmi tulajdon elismerése mellett, bebizonyítsa a termelőeszköztulajdon és a munkaerőtulajdon szétválasztásának, elkülönültségének a kommunizmushoz képest a szocializmusban még meglevő jegyeit, maradványait. Ezt mondja: „A munka még nem életszükséglet, mint tudati meghatározás a gazdasági viszonyok nyelvére lefordítva azt jelenti és abban fejeződik ki, hogy az egyén még nem viszonylik minden tekintetben tulajdonosként termelőeszköz tulajdonához, és ezért bizonyos fokig tulajdonosként viszonylik munkaerejéhez.”¹²

Már említettem, hogy a munkaerő tulajdoni jellege nem feltételezi a termelőeszközökhöz való negatív viszonyulást. „A munka még nem életszükséglet” a gazdasági viszonyok nyelvén pedig szintén nem azt jelenti, hogy a társadalom tagjai nem termelőeszköztulajdonosok, hanem egyebek közt azt, hogy a munka szerinti elosztás szükségszerű. A kisáru-termelő és a tőkés termelőeszköztulajdonos, ők maguk is tudatában vannak ennek. Életszükséglet számukra a munka? Nem hinném. A munka szerinti elosztás ugyanakkor mintegy történelmi előfeltételét képezi a munka életszükségletté válásának, mert a társadalom minden egyes tagjának életfeltételeit a társadalom létének és továbbfejlődésének alapjától, a munkától teszi függővé, ami feltételezi viszont a termelőeszközökhöz való viszony azonosságát a társadalom valamennyi tagja tekintetében. Nem tagadom, hogy a szocializmusban megtalálható „a termelőeszköztulajdon és a munkaerőtulajdon tudati szétválasztása”, de ebből még nem következik olyan valóságos „tulajdoni korlát”, ami a munkaerő adás-vételét tenné szükségessé. Az áruviszony nem tudatállapot és nem is annak következménye.

A munkaerő-áru problémája szempontjából a tulajdonképpen *legfontosabb kérdés: a termelőeszköztulajdon és munkaerő-tulajdon tudati szétválasztásán túlmenően az objektív viszonyokban jellegzetes-e ez a szétválasztás.* Közismert, hogy a termelési viszony emberek közötti viszony. Az áruviszony ugyancsak emberek közötti viszony, de egyúttal annak különös dologi formája. Az emberek viszonya a társadalomhoz egymáshoz való viszonyulásukban realizálódik. A munkás viszony a tőkés társadalomhoz nem lehet más, mint a tőkésosztályhoz. A munkaerőt mint árut a kapitalizmusban a munkás és tőkés közötti gazdasági viszonyban találjuk meg. *A munkaerő áruvá válása nemcsak a munkaerővel való szabad rendelkezést (tehát egymástól elkülönült munkaerő tulajdonosok létezését), hanem a termelőeszköztulajdont tekintve az emberek megosztottságát is feltételezi.* A munkásosztály csak munkaerejének tulajdonosa, a tőkésosztály pedig munkaereje mellett termelőeszköz tulajdonos is, és ennek révén idegen munkaerő felett is rendelkezik. Lényegesnek tartom annak kiemelését, hogy *a munkaerő-áruviszony, mint emberek közötti viszony, a termelőeszköztulajdon és munkaerő-tulajdon olyan elkülönülését, megosztottságát jelenti, amely feltételezi, hogy az emberek közötti viszonyok a termelőeszközöket illetően alapvetően egyenlőtlenek legyenek.* Ennek az egyenlőtlenségnek tehát emberek, embercsoportok, osztályok közötti viszonylatban kell meglennie. Lényegében véve a munkaerő árujellege olyan gazdasági tevékenységek viszonyait tételezi fel, amelyek-

¹² Uo. 693. old.

ben a munkavégző funkció és az elsajátító funkció megoszlik a társadalom tagjai, csoportjai, osztályai között.

A szocializmusban a termelőeszközök társadalmi tulajdonban vannak, ami nem azt jelenti, hogy a társadalom tagjaitól elkülönült és vele szemben önállósult társadalom tulajdona, hanem azt, hogy egyének társadalmi tulajdona. A társadalom tagjainak a termelőeszközökhöz és éppen ezért egymáshoz való viszonyulásuk teljesen egyenrangú. A szocialista társadalom specifikuma ebből következően abban van, hogy a társadalom minden tagja egy személyben lát el közvetlenül társadalmi munkafunkciót és társadalmi elsajátító funkciót. Az áruviszonyokban rejlő elkülönülés azon alapszik, hogy az elsajátítás tekintetében van bizonyos egyenlőtlenség az emberek között. *A termelőeszköztulajdont tekintve nincs meg ez az egyenlőtlen elsajátítási lehetőség a szocializmusban. Az emberek egymás közti tevékenységcseréjében nem található meg a munkaerőnek, mint árunak az adásvétele.* Ha ennek ellenére mégis azt mondjuk, hogy áruvonások jellemzik a társadalom és az egyén viszonyát a termelőeszközök és a munkaerő egyesítésének folyamatában, akkor ez csak azon alapulhat, hogy helytelenül értelmezzük a társadalmi tulajdont. Ez esetben magát a társadalmat is az emberek viszonyain kívül helyezzük, s e viszonyoktól elkülönítve önálló léttel ruházzuk fel, amely a dolgozókkal szemben a termelőeszköztulajdonos, s mint ilyen csak elsajátító funkciót végez. Ez a társadalom (állam) miben különbözik a tőkéstől? Alapvetően semmiben, legfeljebb abban, hogy nem tud kétlábon járni. *A munkaerő adás-vétele a társadalom és a társadalom tagjai között azt jelentené, hogy mindenki kisajátított lett és senki sem elsajátító.*

A termelőeszközök a kommunizmusban is közvetlenül társadalmi tulajdonban, a munkaerő pedig egyéni tulajdonban lesz, de mindkettő csak kollektív módon, társadalmilag használható fel. A termelőeszköz-tulajdonból éppúgy nincsenek kizárva a társadalom tagjai a szocializmusban, mint ahogy a kommunizmusban, megfordítva, a kommunizmusban sem rendelkezhetnek az egyének közvetlenül a termelőeszközökkel, mint ahogy a szocializmusban sem. Igaz tehát, hogy a kommunizmus köztulajdona „Nem elkülönült tulajdon, mert mindenki tulajdona és a tulajdonból senki nincs kizárva”, „...nincs senki, aki a tulajdonból kizárhasson másokat”,¹³ de a köztulajdonnak ezek a sajátosságai a szocializmusban is megvannak. Ezért, ha azt mondom, hogy a munkaerő adásvétel tárgya, a szocializmusban, akkor az a kommunizmusban is, noha ott már szükséglet szerinti elosztás érvényesül. Ez képzelenség.

Álláspontunk ezek után kézenfekvő. Igaz ugyan, hogy a kizsákmányolási viszonyok nem azonosíthatók az áruviszonyokkal, a munkaerő áruviszonyaival sem. Ebből azonban nem következik, hogy az áruviszonyok általános megléte és a munkaerő adás-vétele ugyanazt tételezi fel. Kizsákmányolás létezik munkaerő áru nélkül ugyan, de ki tagadhatná, hogy a tőkés kisajátítás specifikuma éppen a munkaerő adás-vétele, áruvá válása. *A munkaerő árujellege és a munka értékalkotó jellege nem ugyanaz, az előbbi feltételezi ugyan az utóbbit, de ez a feltételezés megfordítva nem áll.* A munkának az a társadalmi meghatározottsága, melyből a munka értékalkotó jellege következik nem azonos a munkának azzal a társadalmi meghatározottságával, melyből a munkaerő árujellege is következik (bérmunka). *A munka szerinti elosztás áru-pénz formája éppen ezért nem feltételezi a munkaerő adás-vételét is.* Annak elismerése, hogy a fogyasztási cikkek tekintetében a társadalom és az egyén közötti kapcsolat árukapcsolat, nem jelenti annak hallgatólagos elismerését, hogy a munkásosztály állama (a társadalom) elidegenedik magától a munkásosztálytól. A fogyasztási

¹³ Uo. 695. old.

cikkek árukká válásának elégséges feltétele a munka olyan társadalmi meghatározottsága, melyből a munka értékalkotó jellege következik. A fogyasztási cikkek áruvá válása nem feltételezi a társadalom tagjainak a termelőeszközökhöz való egyenlőtlen viszonyát. Kétségtelen viszont, hogy a fogyasztási cikkek árujellege a munkaerő-reprodukciójára fordított munka értékalkotó jellegéről tanúskodik, de nem a munkaerő árujellegéről. A munka értékalkotó jellege (a termékek árutermészete) nem elégséges feltétele a munkaerő árutermészetének. Ha ennek ellenére mégis ragaszkodunk a munkaerőáru létehez, akkor további ellentmondásokkal találjuk szembe magunkat. Ez esetben ugyanis a munkabér alakulását az értéktörvénynek kellene szabályoznia, s a munkabér centruma a munkaerőnek valamiféle értéke. Ez viszont azt jelenti, hogy lényegében tagadjuk a munkabérnek a munkával való közvetlen kapcsolatát. Ugyanis a munkaerő értéke szerinti és a munka szerinti elosztás két különböző dolog. Egyfelől léteznek az egyszerű és a bonyolult munka teljesítésére képes munkaerők újratermelési költségeinek különbségei. Másfelől találkozunk az egyszerű és bonyolult munka értékalkotó jelentőségének különbségével. A két kérdés nem ugyanaz, s a két-féle különbség nagysága sem ugyanaz. Ezenkívül, egy bizonyos fajta bonyolult munka elvégzésére képes munkaerő újratermelési költségeinek azonossága különböző egyének esetében egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a különböző egyének azonos mennyiségű munkát is végeznek. *A szocialista társadalom specifikuma éppen abban van, hogy nem a munkaerő értéke szerint, hanem a munka szerinti elosztást valósítja meg, mert ez ad mozgásformát a termékbőség hiányán és a munka meghatározott jellegén alapuló egyéni és társadalmi érdek ellntmondásának. A munka szerinti elosztás törvénye ellentmond a munkaerő értéktörvényének. Ezt az ellentmondást nem helyes úgy feloldani, hogy másként értelmezzük az értéktörvényt. Az értéktörvény követelményének feloldása az adott társadalom specifikus gazdasági törvényeinek követelményeiben azt jelenti, hogy megfosztottuk a törvényt valóságos tartalmától, az értéktől, s pusztá fikcióvá változtattuk. Ez tehát lényegében az értéktörvény tagadását jelenti. Természetesen a munka szerinti elosztás nem mond ellent az értéktörvény elvének, amennyiben ez bizonyos formájú munka meghatározott mennyiségének ugyanolyan mennyiségű másformájú munkával való „cseréjét” jelenti, de ellentmond a munkaerő értéktörvényének.*

2. VALÓDI ÉRTÉKKATEGÓRIA-E A MUNKABÉR, HA NEM ÁRU A MUNKAERŐ?

Megkísértem, Nemes László felfogásával ellentétben, azt bebizonyítani, hogy a munkaerő nem áru a szocializmusban, hogy a munkabér nem a munkaerő értékének megfizetését jelenti. De ha ez így van, akkor előttünk áll egy másik probléma. Ez így fogalmazható meg: *ha a munkaerő nem áru, a munkabér nem a munkaerő ára, akkor miként lehet a munkabért értékkategóriaként felfogni.* Egyáltalán igazi pénz-e a munkabér, vagy valamiféle „munkapénz”. E tekintetben eléggé különböző felfogások léteznek nagyrészt aszerint, hogy milyenek az árutermelés szocializmusbeli létezéséről, sajátosságáról vallott álláspontok.

Nehéz lenne a munkabért nem igazi pénznek, nem valódi értékkategóriának tekinteni, mert a látszat eleve ellentmond ennek. Az a pénz, melyet a szövetkezeti paraszt kap munkája után, nem különbözik attól, amit a munkás kap szintén munkája után. Ennek ellenére Hoch Róbert a munka szerinti elosztással kapcsolatos értékkategóriák (a munkabér) elemzésekor arra a következtetésre jutott, hogy „A munkabér, amit az ösztönei szektor munkája az államtól kap, nem pénz, hanem utal-

vány, amely elismeri a végzett munkát, s jogcímet ad a fogyasztási alaphoz való részesedésre. A munkabér az államtól a munkához mozgásában: „munkapénz” — az a megvalósult szocializmusban is.”¹⁴ Horch Róbert nagyon helyesen abból a marxi alapigazságból indul ki, hogy a termékek csak azért áruak, mert egymástól függetlenül üzött magánmunkák termékei. Az árutermelői elkülönültségről szólva megállapítja, hogy az az érdekbeli és cselekvésbeli elkülönültség együttes meglétét tételezi fel. Ezen az alapon vizsgálja azt, hogy mi következik magából a munka szerinti elosztásból, eltekintve a kolhoztermelés lététől és az önálló elszámolás rendszerétől. Megállapítja, hogy a munka szerinti elosztás nem feltételez semmiféle elkülönültséget a termelésben. A munkások érdekei alapvetően egybeesnek a társadalom érdekeivel, a munkás ugyanis a szocialista társadalom fejlődésével együtt érheti el anyagi jólétének és kulturális színvonalának emelkedését. Az egyének pillanatnyi, napi érdekeit ugyan érvényesíthetik a társadalmi érdekekkel szemben is, de a munkásnak nincs önállósága a termelésben, nem határozhatja meg külön érdekei alapján, hogy mit, mennyit termeljen, s a megtermelt termékekkel sem rendelkezik közvetlenül. Az egyéni és társadalmi érdek alapvető összhangja egyfelől, a cselekvésbeli elkülönültség, a megfelelő önállóság hiánya másfelől, adnak választ arra, hogy a munkás viszonya az államhoz a termelésben nem áruviszony, hogy a munkabér nem pénz, hanem utalvány, „munkapénz”.

Nézetem szerint ez a felfogás támadható. Igaz ugyan, hogy a munkásnak nincsen cselekvésbeli önállósága esetleges külön érdekei alapján, s nem rendelkezik a termékekkel sem közvetlenül, ezért nem találhatjuk meg a magánmunka és társadalmi munka ellentmondásának semmilyen csíráját. Azonban csak ezt nézve nincs lényeges különbség a tőkés által foglalkoztatott munkás és a szocialista társadalom munkása között. A munkaerő ettől még tehát áru, a munkabér igazi értékkategória, ha egyébként más vonatkozásban a munkamegosztás láncszemeit képező termelőegységek között a kapcsolat árukapcsolat. Amit én hangsúlyozok, az az, hogy a munkás termelési önállóságának a hiánya még nem jelenti azt, hogy a termelési eszköz és a munkaerő egyesítése egyúttal mentes áruviszonytól, a munkaerő adásvételétől.

Azzal természetesen egyetértek, hogy a termelőeszközök és a munkaerő egyesítése nem tartalmaz áruviszonyt, mert ez feltételezné, hogy vagy a munkaerő, vagy a munka áru. A munkaerő árujellege pedig összeegyeztethetetlen a szocializmus specifikumával, mint azt fentebb kifejtettem. *De ebből még nem következik, hogy a munkabér nem lehet igazi értékkategória az államtól a munkához való mozgásában.*

Nemes László nem tarja lehetségesnek, hogy ugyanaz a gazdasági kapcsolat (a munka szerinti elosztás) egyik vonatkozásában (a második mozzanat) áruviszony, a másik vonatkozásban (első mozzanat) nem. Ha a munkabér pénz a második mozzanatban, akkor pénzként is kellett hozzájutnia. Ez pedig másként nem lehetséges, minthogy a munkaerő áru. Ő a munkabér valódi értékkategória jellegéből indul ki, és eljut a munkaerő-áru létehez. Hoch Róbert pedig hiányzó áruviszony alapján tagadja a munkabér valódi értékkategória jellegét. Önmagában sem az egyik, sem a másik álláspont nem teljes, de mindkettő tartalmaz részigazságot. Az igazság ugyanis az, hogy *a termelőeszköz és a munkaerő szocializmusbeli egyesítése nem tartalmaz áruviszonyt, de ennek ellenére a munkabér mégis valódi értékkategória*, figyelembe véve a szocializmus konkrét feltételeit, mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági viszonyok különös relációit.

¹⁴ Hoch Róbert: A szocialista áruviszonyokról. Közgazdasági Szemle VII. évf. 1960. 1. sz. 65. old.

Figyelemre méltó Erdős Péter idevonatkozó álláspontja: „...nálunk a munka közvetlenül társadalmi jellegű, és nemcsak a piac közvetítésével válik azzá, de számbavételekor, mielőtt termékbe merevedett, mégis közvetett módon, érték kategóriákban kell mérni”. Ugyanitt: „...a dolgozó nálunk nem áruviszony révén kerül kapcsolatba a termelőeszközökkel, amikor termel, s mégis áruviszonyba kerül a társadalommal, mint fogyasztó”.¹⁵ A munka mérése tehát érték kategóriákban történik, márpedig a munka szerinti elosztás érvényesüléseinek alapfeltétele a munka értékelése, mérése. Erdős Péter felfogásában a munka értékelésének, mérésének pénzformája elkülönül attól a problémától, hogy áruviszony van-e, vagy nincs-e a termelőeszköz és munkaerő egyesítésekor. Pontosabban *a munka számbavételének, értékelésének pénzformája létezik akkor is, amikor a munkaerő nem áru*. Más kérdés, hogy ezt miként indokolja meg. (Az árusajátosságok meglétének okáról szóló álláspontjával nem értek egyébként egyet.)

Hogyan lehetséges az, hogy a munkabér valódi érték kategória akkor, amikor a munkaerő nem áru? Ennek a látszólagos ellentmondásnak a feloldásához annak megértése szükséges, hogy *a munka értékalkotó jellegének és a munkaerő áruvá válásának feltételei nem azonosak*. A munkabér a munka szerinti elosztás eszköze. A munka szerinti elosztás pedig a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapul és a termékbőség hiányával, valamint a munka jellegével van közvetlen kapcsolatban. *A munkabér közgazdasági természetét tehát a munka szerinti elosztás lényegével és a munka még meglevő értékalkotó sajátosságával összhangban kell vizsgálnunk, meghatároznunk*.

Marx jól látta a szocialista társadalom specifikus vonásait és ezzel összhangban a munka szerinti elosztás szükségességét. Ezért nem tételezett fel árutermelést, érték kategóriákat a társadalom és egyén közötti gazdasági kapcsolatban. Nem láthatta viszont a szocializmus győzelmének konkrét nemzetközi feltételeit, a termelőerők konkrét színvonalát, a társadalmi tulajdon megvalósulásának konkrét módzatait, lényegében tehát a különös társadalmi-gazdasági relációkat, melyeken az áruviszonyok, s így a munka szerinti elosztás értékformája is nyugszik.

A munkabér nem kevésbé pénz, mint az az összeg, melyet a termelőszövetkezeti paraszt kap teljesített munkaegységének egy része után. A termelőszövetkezeti paraszt nyilván nincs áruviszonyban a szövetkezettel, hiszen tagsági viszonyban van, a kapott pénz tehát nem a munkaerejének ára. Azonban, amikor vásárol, igazi áruviszonyokba kerül. Lehet-e azt mondani, hogy a pénz nem pénz akkor, amikor a termelőszövetkezettől az egyénhez kerül, s csak általa lesz pénzzé, hogy vásárol másutt. Nyilván nem. A részesedés pénzformája egyébként a kommunizmus építése során növekszik. Ez azt jelentené, hogy a termelőszövetkezeti (kolhoz) szektor dolgozója egyre inkább áruviszonyba lép saját kolhozával, hogy munkaereje fokozatosan áruvá válik? Nem! Sokkal inkább arról van szó, hogy a kolhozgazdaság maga válik egyre inkább árutermelő gazdasággá, csökkennek a természetes viszonyok. Ez pedig a munkamegosztás láncszemeit képező vállalatok, kolhozgazdaságok, tehát különböző termelő kollektívák közötti különültség kérdése, s nem a munkaerő áruvá válásának kérdése. Ebből az következik, hogy „Nem helyes a pénzjelleg egyes elkülönült egyoldalú meghatározottságból adódó sajátosságok alapján elbírálni.”¹⁶ A pénz nem közönséges áru. A termék lehet áru, vagy nem áru aszerint, hogy piacra, vagy saját szükségletre termelik. Ilyen értelemben ugyanaz a dolog egyszer áru, másszor nem. Az áruviszonyok egészéből kell levonni a következtetést

¹⁵ Erdős Péter: Érték kategóriák a szocialista tervgazdaságban. Közgazdasági Szemle VI. évfolyam, 1959. 1. sz. 14. old.

¹⁶ Vilmos József: Áruviszonyok a szocialista gazdaságban. Kossuth, 1963. 84. old.

a pénzre vonatkozóan. „A pénz közvetíthet nem áru ügyletet is, anélkül, hogy elveszítené tényleges pénztulajdonságát.”¹⁷

Nemes László felfogásával ellentétben, a következőkre jutottam. A munkabér értékjellegére, a fogyasztási cikkek árujellegére választ adni mindenekelőtt annak kimutatását jelenti, hogy a termelőmunkát végző, s a munkamegosztás láncszemeit képező kollektívák, vállalatok, gazdaságok közötti viszonylatban az áruviszonyok mennyire léteznek, a munka mennyiben értékalkotó. A fogyasztási cikkek áruk még mielőtt a társadalom tagjai megvásárolnák, a munkabér pedig pénzként jutott a vállalatához még mielőtt a munkás megkapná és elköltené. Az áruviszonyok, az érték-kategóriák a társadalmi munka egy bizonyos meghatározottságával kapcsolatosak, amelyek viszont a termelőegységek (és egyúttal fogyasztóegységek) gazdasági kapcsolataiban realizálódnak elsősorban.

Összegezve a munkabér közgazdasági természetét a szocializmusban. *A munkabér, mint közgazdasági kategória a mennyiségi és minőségi oldal egysége. Általános vonása:* a nemzeti jövedelem azon része, mely a társadalom dolgozó tagjainak lét-fenntartási eszköz-alapja. Ahhoz, hogy a társadalom fennmaradjon, s továbbfejlődjön, feltétlenül szükséges a termelésben résztvevő dolgozók munkaerejének újratermeléséhez szükséges anyagi javak biztosítása bármilyenek is azok a termelési viszonyok, melyek között a termelés folyik. *Különös vonása:* a dolgozók lét-fenntartási eszköz-alapjának áru-pénz formája. Ennyiben azonos a munkabér a kapitalizmusban és szocializmusban. Ugyanakkor a munkabér mint felszíni konkrét kategória, eltérő termelési viszonyokat közvetíthet. *A sajátos termelési viszonyok révén a munkabér mennyiségi és minőségi oldalának is vannak specifikus vonásai.* Az adott termelési viszonyokkal összhangban határozódik meg mennyiségi és a minőségi oldala is. *A mennyiségi oldal specifikus vonása,* hogy a munkabér *nem a munkaerő értéktörvénye szerint határozódik meg,* hanem *munka szerint.* *A minőségi oldal specifikuma pedig abban összegezhető,* hogy *a pénzforma nem a munkaerő adásvételéből következik,* mint a kapitalizmusban, hanem az áruviszonyok általános meglétéből, a munka még meglevő értékalkotó jellegéből. *A tartalom és a forma viszonyában megvan az a közös vonás,* hogy *a munka árának látszik.* Ez a látszat a kapitalizmusban egy vonatkozásban nem ellentétes a valósággal, abban, hogy ott valóban ár. Ugyanakkor azonban, amennyiben a munka árának tűnik, ellentétben áll a tőkés kisajátítás lényegével. A szocializmusban viszont a munkabér érték-kategória ugyan, de nem ára sem a munkaerőnek, sem a munkának. Viszont a munka ára látszat, nem mond ellent a szocialista termelési viszonyok lényegének, annak, hogy az elsajátítás alapja a munka. *A munkabér a szocializmusban a társadalmi munkában való részvétel és a társadalmi munka eredményéből való részesedés pénzformája.* Ilyen formán a szocializmusbeli munkabér mint közgazdasági kategória *az általános, különös és specifikus vonások egysége.* Általános lényege szerint a szükséges munka alapvető része, különös oldala pedig abban jut kifejezésre, hogy pénzáru, specifikus lényege szerint viszont a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján érvényesülő munka szerinti elosztás eszköze.

¹⁷ Uo. 85. old.

Д-р Имре Отто

ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ ПРИ СОЦИАЛИЗМЕ

Статья анализирует вопрос о том подтверждает ли существование заработной платы в условиях социалистического товарного производства товарный характер заработной платы. В связи с экономической природой заработной платы при социализме автор отвечает на два связанных друг с другом вопроса: а) Является ли в основе своей рабочая сила при социализме товаром? б) Если рабочая сила не товар, то является ли заработная плата настоящей категорией стоимости.

Опровергает мнение о том, что между обществом и личностью складывается товарная связь не только при покупке потребительских товаров, но и в процессе объединения рабочей силы и средства производства.

Автор приходит к выводу, что рабочая сила *по сути дела* не является при социализме товаром. Хотя объединение средств производства и рабочей силы не содержит товарных отношений, заработная плата все же может считаться настоящей категорией стоимости. Разрешение этого кажущегося противоречия заключается в том, что условия характера труда как создателя ценности и условия превращения рабочей силы в товар не аналогичны. В заключение автор обсуждает количественные и качественные стороны заработной платы и их единство, а также общие, специальные и специфические черты заработной платы.

Dr. Ottó Imre:

ÜBER DIE ÖKONOMISCHE NATUR DES ARBEITSLOHNS IM SOZIALISMUS

Die vorliegende Abhandlung analysiert die Frage, ob die Existenz des Arbeitslohnes unter den Verhältnissen der sozialistischen Warenproduktion den Warencharakter der Arbeitskraft beweist. Die ökonomische Natur des Arbeitslohns im Sozialismus betreffend werden zwei miteinander zusammenhängende Fragen beantwortet: а) Ist die Arbeitskraft im Sozialismus grundlegend eine Ware? б) Ist die Arbeitskraft keine Ware, so ist der Arbeitslohn eine wirkliche Wertkategorie?

Es wird die Auffassung widerlegt, laut der zwischen der Gesellschaft und dem Individuum nicht nur beim Ankauf Konsumartikeln, sondern auch im Prozesse der Vereinigung von Arbeitskraft und Produktionsmittel eine Warenbeziehung zustande kommt.

Es wird festgestellt, daß die Arbeitskraft im Sozialismus *im Wesentlichen* keine Ware ist. Obwohl die Vereinigung von Produktionsmittel und Arbeitskraft kein Warenverhältnis enthält, kann der Arbeitslohn als wirkliche Wertkategorie betrachtet werden. Die Auflösung dieses scheinbaren Widerspruches besteht darin, daß die Bedingungen des wertbildenden Charakters der Arbeit mit den Bedingungen, unter denen die Arbeitskraft zu Ware wird, nicht identisch sind.

Schließlich werden die qualitative und quantitative Seite des Arbeitslohns und deren Einheit, ferner die allgemeinen, besonderen und spezifischen Züge des Arbeitslohns behandelt.

MAYER LÁSZLÓ

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK MEZŐGAZDASÁGI NEMZETKÖZI
MUNKAMEGOSZTÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

1. A NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁS ÁLTALÁBAN

A szocialista rendszer világgazdasági rendszerré válása lehetővé és szükségessé tette a szocialista országok szoros és egyre mélyülő gazdasági együttműködését. Ez az együttműködés „...az egyes országokban megteremtett egytípusú gazdasági alapra: a termelési eszközök társadalmi tulajdonára; az egytípusú államrendre; a munkásosztály vezette nép hatalmára; az egységes ideológiára, a marxizmus-leninizmusra támaszkodik”.¹

A szocialista rendszer gazdasági fejlődéstörvényei — amelyek egy-egy ország belső gazdasági fejlődését meghatározzák — e gazdasági rendszernek az országok határain túlra történő kiterjedésével meghatározzák a szocialista világgazdasági rendszer, mint egész, fejlődését is.²

A tőkés gazdasági rendszer is a fejlődése bizonyos fokán szűknek találta az országhatárokat, túllépve azokat, a nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatokról a kialakításával világgazdasági rendszerré vált.

A tőkés világgazdasági rendszer gazdasági kapcsolatainak alapvető jellegzetessége nem lehet más, mint ami a belső gazdasági viszonyokat jellemzi (kizsákmányolás, anarchia, stb.) Az egyes tőkés országok gazdasági kapcsolatának kialakulása, a tőkés világgazdasági rendszer létrejötte olyan folyamat, amely mögött mélyebb, általános törvényszerűség rejlik. A mélyebben meghúzódó objektív fejlődési tendenciának ez csak a tőkés módra jellemző megjelenési formája. *A termelőerők gyors fejlődése szükségképp magával hozza az integrációs folyamatot*, vagyis a termelésnek nemzetközi méretekben megvalósuló társadalmasodását. Ez a folyamat azonban nemcsak a termelőerők fejlődésének következménye, hanem egyben a termelőerők további fejlesztését segíti elő. Ez a fejlődés tőkés viszonyok között a gazdaságosabb termeléssel járó nagyobb haszonért vívott harc áttételezésén keresztül megy végbe. Szocialista viszonyok között pedig nem a nagyobb haszon közvetítésével, hanem közvetlenül a magasabb életszínvonalat biztosító gazdaságosabb termelés céljából valósul meg.

A szocialista világgazdasági rendszer tagországai közötti szoros gazdasági-munkamegosztás és együttműködés is tehát objektív gazdasági törvény. A szocialista társadalom gazdasági életében is a fejlődés bizonyos fokán szükségszerűen jelentkezik

¹ A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei. (A KGST-ben résztvevő országok kommunista és munkáspárti képviselőinek 1962. jún. 6—7-én Moszkvában tartott tanácskozása.)

² Kiss Tibor: A szocialista nemzetközi munkamegosztás néhány főbb kérdése. Kossuth, 1962. 11. old.

a termelőerők nemzetközi méretű társadalmasodása. Ez a nemzetközi méretű társadalmasodás annyit jelent, hogy a termelőerők jelenlegi fejlettsége mellett, a világszínvonal (beleértve a tőkés világszínvonalat is) figyelembe vételével csak olyan hatalmas, nagy szériában termelő ipari objektumokat érdemes létrehozni, amelyek már eleve meghaladják a kisebb országok belső fogyasztását, felvevőképességét. Ez vonatkozik mind a kitermelő, mind pedig a feldolgozó iparra.³

Van azonban egy olyan terület, amely az iparral — és persze a mezőgazdasággal is — szoros kapcsolatban van, ahol talán még fontosabb a nemzetközi munkamegosztás. Ma már egyre jelentősebb szerepet játszik a termelőerők fejlesztésében a tudomány. Az *ipari fejlődést szolgáló kutatóintézetek közötti nemzetközi munkamegosztásra* gondolok. Itt ugyanis nemcsak arról van szó, hogy a kisebb országok nem engedhetik meg maguknak azt, hogy nagyszámú alap, alkalmazott és fejlesztő kutatással foglalkozzanak — hanem még a leghatalmasabb ipari államok is óriási hasznót húznának a tudományos kutatás összehangolásából. A modern társadalom termelőereje nemzetközi termelőerő, nem kevésbé nemzetközi jellegű maga a tudomány is. Ma még sajnos nagyon sok munka pazarlódik el úgy, hogy a tudományos kutatások sokszor párhuzamosan folynak.

Az utóbbi időkben igen sok szó esik a szocialista országok közötti gazdasági együttműködésről, aminek több oka van. Megérett a lehetősége és szükségessége a szorosabb, leggyümölcsözőbb gazdasági együttműködésnek. A szocialista országok együttműködése nem új keletű, azonban új, magasabb fejlettségi fokra jellemző szakasz van kialakulóban. Az eddigi együttműködési szakaszok, amelyek döntően a kereskedelemben, majd később az éves és ötéves termelési tervek összehangolásában jutottak kifejezésre. Ezek a legalapvetőbb együttműködési formák valamennyi ország számára *a korábbi munkamegosztásból eredő előnyök kihasználását jelentették*. Az új szakasz, amelyről mostanában szó van, a népgazdasági fejlesztés 15—20 éves távlati terveinek többoldalú összehangolását az egyes országok gazdasági feltételeinek kölcsönös figyelembevételét jelenti. Ez a forma az, amely tulajdonképpen a termelőerők nemzetközi társadalmasodását jelenti. Csak akkor jut következetesen eredményre a nemzetközi munkamegosztás, ha a termelőkapacitások létrehozása már eleve más országok és az adott ország távlati lehetőségeire épül. A gazdasági együttműködés eddigi szakaszai — kereskedelem összehangolása, a népgazdasági tervek összehangolása — bár szükségszerű lépcsőfokok voltak, el kellett hogy vezessenek ehhez a legmagasabb fokhoz. Az egyes országok nemzetgazdaságainak egy szerves fejlődésen kellett átmenniük, és nem egyszerűen arról van szó, hogy csak most ismerték fel a legfejlettebb fok jelentőségét.

A szocialista nemzetközi munkamegosztásba valamennyi ország számára legelőnyösebb módon bekapcsolódni csak akkor lehetséges egyrészt, *ha valamennyi ország fejlett iparral*, (nehéziparral) rendelkezik. Következésképp a szocialista iparosításnak előbb meg kellett valósulnia. Másrészt a szorosabb gazdasági együttműködést lehetővé tette a fejlődés magasabb fokán az, hogy a szocialista országokban *felhalmozódtak a tervgazdálkodási tapasztalatok*.

A szocialista országok nemzetközi munkamegosztását, együttműködésének szorosabbá válását szükségessé teszik a következők:

Mindenekelőtt az, hogy *a kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtése hatalmas erőfeszítést kíván a termelőerők fejlesztése terén* — márpedig a nemzetközi kooperáció és szakosodás éppen a termelőerők gyors fejlődését segíti elő.

Nagy erőfeszítést kíván a szocialista rendszertől *a békés gazdasági verseny* döntő szakaszának a megvívása — azaz az egy főre eső termelés terén utolérni és túlszár-

³ Uo. 12. old.

nyalni a legfejlettebb tőkés országokat. E hatalmas feladatok csak úgy oldhatók meg, ha a szocialista országok egyesítik erőfeszítéseiket.

Különösen indokolt a szocialista országok közötti kooperáció, abból a szempontból is mert ez hozzájárul a szocialista országok közötti fejlettségbeli színvonal-különbségek kiegyenlítéséhez. Ez a tendencia csak úgy valósulhat meg, ha fejlettebb országok segítik a kevésbé fejletteket és ennek segítségével az egyes országok a természeti és egyéb erőforrásokat a legnagyobb mértékben és legésszerűbben használják fel.

A klasszikus polgári közgazdaságtan megalapítóinál, Smithnél és Ricardónál találkozunk a nemzetközi munkamegosztás alapelveinek igen leegyszerűsítő megfogalmazásával.⁴ Ebben a megfogalmazásban lényegében benne van bizonyos utalás a mezőgazdasági munkamegosztásra vonatkozóan is. Mégpedig kettős vonatkozásban. Egyrészt helyesli a nemzetközi munkamegosztás olyan formáját, hogy egyik ország döntően ipari, másik pedig mezőgazdasági termékek termelésére specializálja magát. Másrészt pedig utal arra, hogy egyik ország búza, másik pedig bor termelésével foglalkozik.

A történelmi fejlődés azt bizonyítja — a klasszikus elmélettel szöges ellentétben, — hogy az országok mezőgazdasági országokból egyre inkább ipari országokká válnak. A munkamegosztás nem annyira ipari és mezőgazdasági országok között fejlődik ki, *hanem az ipari országok között.*

Nemcsak arról van szó, hogy az ipari termékeket exportáló és mezőgazdasági termékeket exportáló országok közötti gazdasági kapcsolat nem egyenlően előnyös mindkét félre nézve, hanem még arról is, hogy mind a mezőgazdasági cikkek, mind az iparcikkek körén belül is megkülönböztethetnénk csoportokat, amelyek tekintetében sem egyformán előnyös a kereskedelem.

Nyilvánvaló, hogy a belterjesebb mezőgazdasági termékeket, illetve nagymértékben feldolgozott mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeket termelő és exportáló ország, a kevésbé feldolgozott termékeket exportáló országgal szemben előnyös helyzetben van. Ez az előny azzal kapcsolatos, hogy termékeikben sok munka van, kihasználja a társadalom potenciális gazdagságát jelentő munkaerőt. Az iparcikkeket exportáló országok körén belül nézve a dolgot, nyilván a zömmel textiltermékeket exportáló ország nehézipari termékeket exportáló cserepartnerével szemben a fentebb említett oknál fogva hátrányban van. Nem véletlen pl. az, hogy a hajdani pamut-szövetet exportáló Anglia nehézipari termékeket exportáló lett.

A munka termelékenysége ugyanis sokkal gyorsabban nő az iparilag fejlett, különösen gépiparát tekintve fejlett országban, mint a nyersanyagtermelő országokban. Éppen maga az ipari fölény zárja ki, hogy két ország között olyan nemzetközi munkamegosztás alakuljon ki, amely mindkét félre nézve egyaránt kedvező.

2. A MEZŐGAZDASÁGI NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE

A szocialista világrendszer gazdasági fejlődésében egy bizonyos fejlettségi fokon az ipari jellegű munkamegosztás mellett felvetődik a mezőgazdasági specializáció és kooperáció szükségessége.⁵ A mezőgazdaság azonban több vonatkozásban sajátos terület. Még akkor is sajátos terület marad, ha később pusztán az ipar egy válfajává alakul át a kommunista társadalomban.

⁴ Ricardo, D.: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Akadémiai Kiadó, 1954. 138. old.

⁵ Káplár, J.: Munkamegosztás a szocialista világ gazdaságban. Kossuth, 1964. 204. old.

Ezek a sajátosságok megmutatkoznak a mezőgazdasági nemzetközi munkamegosztás lehetősége, iránya, aránya területén. A következőkben megkísérlek felvázolni néhány ilyen fontosabb sajátosságot.

- a) A mezőgazdasági munkamegosztás és kooperáció viszonylag *később* kerül napirendre, mint az ipar területén.
- b) Vízonylag a termékek *szűkebb* köre területén lehetséges a nemzetközi munkamegosztás.
- c) A munkamegosztás sokkal inkább *a természeti viszonyok* függvénye, mint az ipar esetében.
- d) A mezőgazdasági termékek *exportrádiusa* viszonylag kisebb, mint az iparcikké.

Vegyük ezeket a sajátosságokat sorra kissé részletesebben.

a) Az első ilyen sajátosság, ami szembeűnik az, hogy a szocializmus építése folyamán a mezőgazdasági jellegű nemzetközi szakosodás és specializáció elvi és gyakorlati kérdései vízonylag később vetődnek fel. Ha áttekintjük a nemzetközi munkamegosztással kapcsolatos dokumentumokat, akkor azt látjuk, hogy vízonylag kis részt foglal el ez a probléma. Miért vetődik fel ez a kérdés vízonylag kisebb jelentőséggel, mint az ipar problémája? Ebből véleményem szerint az következik, hogy a fejlődés későbbi időszakában szentelnek majd ennek nagyobb figyelmet. Természetesen arról nem hiszem, hogy szó lehetne, hogy a mezőgazdasági jellegű specializáció és kooperáció problémája később éppen olyan jelentős kérdés legyen, mint az ipari jellegű.

Az okok véleményem szerint a következők:

Egyrészt valamennyi szocialista ország — egy-két kivételtől eltekintve — *iparilag fejletlen ország volt*, márpedig az ipari és nehézipari fejlődés az elsődleges az egész népgazdaság és így benne a mezőgazdaság új, magasabb fokú technikai alapra való emelése tekintetében. Így aztán a maximális erőfeszítéseket az iparra kellett fordítani, illetve a nemzetközi munkamegosztás által nyújtott előnyöket elsősorban az ipar területén kellett kiaknázni. Az igaz, hogy kölcsönös összefűggés van az ipar és a mezőgazdaság között, azonban a kölcsönös összefűggésen belül az iparé a vezető szerep. Annál fejlettebb egy ország mezőgazdasága, minél fejlettebb ipara. Tehát előbb az ipart kellett fejleszteni.

Másrészt *a nagyüzemi gazdálkodás alapján álló mezőgazdaság tud csak a nemzetközi munkamegosztásba bekapcsolódni*. A modern gépekkel felszerelt nagyüzemek tudnak a saját belső szükségletet messze meghaladó tömegű árut termelni.⁶ A nemzetközi munkamegosztás lényegében véve bizonyos értelemben függvénye az országon belüli munkamegosztásnak. Ha tehát az országon belül fejletlen a munkamegosztás, akkor kevésbé van meg a lehetőség a felesleg termelésének, azaz a nemzetközi munkamegosztásnak. Előbb tehát az országon belül ki kell alakítani az ésszerűen specializált nagytömegű terméket előállító nagyüzemeket. A modern technika minden vívmányát felhasználó nagyüzemi termelésre van szükség azért is, hogy kevésbé legyen kitéve a mezőgazdaság a természet szeszélyeinek. Egy-egy rossz termésű év óriási kiesést eredményezve igen komoly problémát okozhat még országon belül is; méginkább akkor, ha más országok már eleve számítottak erre a termésmennyiségre. A nagyüzemek képesek csak nagytömegű, szállításra alkalmas, fajtaazonos, minő-

⁶ Uo. 211. old.

ségi követelményeknek minden tekintetben megfelelő termékek szállítására, ami különösen a zöldség- és gyümölcsfélék exportjánál fontos.

Harmadrészt a mezőgazdasági nemzetközi munkamegosztás kialakítása viszonylag később következik be azon oknál fogva is, hogy ezen országok nemrég még agrárországok voltak ezekre az országokra *nagyrészt jellemző önellátó kisgazdaságokkal*. Ezek a kisgazdaságok, illetve később az őket felváltó szövetkezetek is nem szívesen mondanak le a sokszor mindenfajta termék egyforma súllyal történő termeléséről. Ennek a sokoldalúságnak, a szinte mindenfajta termék megtermelésére irányuló törekvésnek van bizonyos mértékig elfogadható objektív alapja. Mégpedig az, hogy a mezőgazdasági munka tárgya a föld sajátos jellegű, bizonyos komplex kihasználás esetén a legkedvezőbb hatékonyságú. Olyan szélsőséges specializálódás a mezőgazdaságban, hogy egy-egy mezőgazdasági nagyüzem kizárólag egyfajta növény termelésével foglalkozzék, vagy csak bizonyos fajta állatot tenyészten nem is igen lehetséges. Továbbá a „kisparaszti önellátás” maradványa az az igény, hogy a termelőszövetkezeti tag minél többféle terméket igényel természetben a közös gazdaságtól. Az iparban sokkal nagyobb a munkamegosztási lehetőség, hiszen az is lehetséges, hogy egy-egy üzem csak részműveleteket végez. Ennek ellenére lehetséges a munkamegosztás a mezőgazdaságban is, mégpedig összeegyeztetve a specializálódást a komplexitással. Ez annyit jelent, hogy különböző természeti, gazdasági körülmények figyelembevételével kialakítják a gazdaság profilját képező ún. fő üzemágat, és emellé abban a mértékben hozzák létre a melléküzemágakat, amennyiben azok a fő üzemág termelését segítik elő, illetve a talaj komplex kihasználását biztosítják. Egy-egy ország viszonylatában még kevésbé vetődhet fel az, hogy néhány fajta mezőgazdasági növény termelésére specializálja magát — az előzőkön túlmenően még azért is, — hiszen a talajok egy országon belül igen változatosak és így változatosak azok a kultúrák is, amelyek ennek célszerű kihasználását lehetővé teszik.

Negyedrészről nehezíti a nemzetközi munkamegosztás előrehaladását a mezőgazdaság területén még az a körülmény is, hogy az eddig szocialista fejlődés útjára lépett országok — egy-két kivételtől eltekintve — *alacsony fogyasztási színvonalal rendelkeztek*, illetve a második világháború alatt hallatlanul alacsony volt az élelmiszerfogyasztásuk. A második világháború után, a szocializmus építésével jelentős élelmiszerfogyasztás növekedés következett be. Ez a gyors ütemű élelmiszerigény növekedés megkövetelte és megköveteli, hogy minden ország belső erőforrások maximális kihasználásával fokozza a mezőgazdasági termelés valamennyi ágát. Ez a fejlődés, nem feltétlenül felel meg annak az általános követelménynek, hogy mindent ott kell termelni, ahol a természeti és gazdasági feltételek a legkedvezőbbek. Ha az egyes országok már specializálódnak — a mezőgazdasági termelésben — akkor ezen országok termelése nagyon sokszor nem tudná kielégíteni a szükségleteket. Gondoljuk meg, hogy még így is igen komoly gondot okozott a közelmúltban a kenyérellátás, márpedig a kenyérgabona termelésével minden ország foglalkozik. Valamennyi szocialista ország célul tűzi ki gabonatermelésének növelését (főleg termésátlag-növeléssel), hogy saját maga lássa el magát gabonával, ne szoruljon behozatalra. Ez a törekvés első pillanatra ellentmondani látszik a nemzetközi munkamegosztás elvének. Valóságban azonban ez nem feloldhatatlan ellentmondás. Ez a törekvés addig indokolt, amíg a kenyérfogyasztás viszonylag ilyen magas, és ameddig a termésátlagok aránylag alacsonyak. Nagyon valószínű, hogy azután is fog valamennyi ország gabonatermeléssel is foglalkozni, de nem törekszik a teljes önellátásra.

b) A szocialista országok mezőgazdasági jellegű nemzetközi munkamegosztása a termékek viszonylag szűkebb körére terjed ki, illetve még a későbbiekben is — amennyiben az ilyen jellegű munkamegosztás már jelentősen előrehaladt — akkor is

szűkebb területre fog kiterjedni, mint az ipar területén. Miért terjed ki a nemzetközi munkamegosztás szűkebb területre?

Először szűkebb területre terjed, mert maguknak a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeknek *a választéka sokkal kisebb, mint az iparcikkeké*. A mezőgazdasággal szemben ugyanis nagyobb részt az ember biológiailag, fiziológiailag determinált szükséglete lép fel, amely viszonylag kisebb választékú és korlátozottabb terjedelmű. Az iparcikkekkel szemben sokkal inkább olyan természetű szükséglet jelentkezik, amely szinte korlátlan, vagy legalábbis fiziológiai lét által semmiképpen sem oly korlátozott. Nem is szólva az emberiség termelőeszköz-szükségletéről, amely korlátlan tömegű és választékú eszközöket kíván meg. Nos az elmondottakat figyelembe véve, azt hiszem ki lehet mondani azt, hogy a mezőgazdasági termékek választéka sokkal kisebb, mint az iparcikkeké és így természetes is, hogy a mezőgazdaság területén esetleg megvalósuló nemzetközi munkamegosztás is szűkebb.

Másodszor, bizonyos alapvető élelmiszercikkeket (gabonát, állati termékeket) minden országban meg lehet termelni, hiszen a talaj ezek számára többé-kevésbé mindenütt alkalmas. De nemcsak arról van szó, hogy *bizonyos tömegélelmészeti cikkeket meg lehet, hanem arról, hogy meg is kell termelni*. A nem különösebben hő- és napfényigényű mezőgazdasági növényeket, pl. gabonaféléket, mindenütt meg kell termelni, mert ezek igen *nagy tömegben* kerülnek fogyasztásra. A nemzetek között jelentkező termésátlagkülönbség (amennyiben ez a föld természetes termékenységéből fakad) nem indokolja, hogy ezek termelése bizonyos országokra korlátozódjék. Amennyiben van az egyes országok között — pl. a gabona termésátlagában — különbség ez nagyobb részt az agrotechnikai módszerek alkalmazásának különbségeiből fakad. Márpedig a tökéletesebb agrotechnikai módszerek alkalmazása elvileg lehetséges minden ország számára, és a fejlődéssel ezt is megvalósítják, hiszen a szocialista országokban a nagyüzemi átalakulás lényegében befejeződött. Ha vannak is még különbségek e tekintetben az egyes országok között, ezek hamarosan kiegyenlítődnek. Az egyes országok (vagy vidékek) természeti feltételeinek különbsége azonban tartósan fennmarad. Nézetem szerint a szállítási költségek itt nagyobbak volnának, mint az a különbség, ami így főleg a földek természetes termékenységének különbségéből ered. Ezért e termékeknel nem indokolt a specializáció. Egy ország talaja igen sokféle, és ezért lehet és kell is sokfajta mezőgazdasági terményt termelni rajta. Egyelőre tehát, — és valószínűleg még a közeljövőben is — a nemzetközi munkamegosztás a legfontosabb tömegélelmészeti cikkek (gabona és állati termékek) területén nagyon kismértékben valósul meg. Legfeljebb nemesített vetőmag, illetve törzsszállattenyésztés terén. Sőt e területen ellentétes tendenciák is hatnak, mert minden állam a maximális önellátásra törekszik.

A zöldség és gyümölcstermelés a mezőgazdaságnak az a területe, ahol az előbbieknel viszonylag nagyobb mértékben kezd kibontakozni bizonyos specializáció a szocialista országok között. Természetesen a zöldség- és gyümölcstermelésben is törekszenek az országok arra, hogy abból minél nagyobb tömegben maguk állítsanak elő — s eredményes is ez a törekvés — mégis az eredmény sokkal kisebb a zöldségfélékben, mint a gabonatermelésben és az állattenyésztésben. Ezen a területen kibontakozó nemzetközi specializáció azzal magyarázható, hogy ezek a cikkek viszonylag *kevésbé tömegméretekben* kerülnek fogyasztásra, *kevésbé alapvető* élelmiszerek és így legalábbis néhány cikknél lehetséges, hogy egyes országokra bizzák e cikkek nagyobb arányú termelését. Szükséges is az ezen a területen való nagyobb munkamegosztás, mert ezek a cikkek nagyrészt különleges éghajlati igényűek és nem termelhetők meg megfelelő gazdaságossággal minden szocialista országban.

c) A mezőgazdasági nemzetközi munkamegosztás egy igen fontos sajátossága az, hogy ez a munkamegosztás sokkal inkább a természeti feltételek különbségén nyugszik, mint az ipari jellegű nemzetközi munkamegosztás.⁷ A természeti tényező a mezőgazdasági termelés döntő tényezője. Kétségtelen, hogy az emberi társadalom haladásával a természeti tényező szerepe csökken. Nem véletlen az, hogy a fejlett iparral rendelkező tőkés országokban, de a fejlettebb szocialista országokban is sokkal magasabbak a termésátlagok — és ami nem kevésbé fontos — az egymást követő évek termésátlagai nem mutatnak olyan ingadozást, mint a fejletlenebb országok termésátlagai. Az emberiség valóban nagyon sokat tett és még többet tehet, hogy a kiszámíthatatlanul szeszélyes természeti tényezőket viaszorítsa (öntözés, vetőmagnemesítés, műtrágyázás, melegházak, stb.) Mindezek ellenére a mezőgazdasági termelésben jelentős szerepe van és lesz a természeti tényezőeknek, — különösen egyes tényezőknek — amelyekkel számolni kell.

A kérdés joggal adódik; minden ország rendelkezik többé-kevésbé termékeny talajjal — még a sivatag is öntözhető, talán csak az Északi Sark jégpáncélja az; ami kivétel — az éghajlati-feltételek is igen sokoldalúak, illetve bizonyos mértékig módosíthatók, vajon ez a körülmény nem teszi feleslegessé a nemzetközi munkamegosztást? Hiszen napjainkban nagyon gyakran tapasztalunk olyan eseteket, hogy a gabonatermelést egészen, szinte az Északi Sarkig felviszik, vagy egészen északon is létrehozhatnak melegházakat, ahol igen sokfajta melegebb igényű növényt meg lehet termelni. Valóban sok ilyen „természetátalakító” kísérlettel találkozunk amely valóban nagyszerű is. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy ezek csak igen korlátozottak, tömeges méretű termelés nehezen valósítható meg szántóföldi növénytermelés még kevésbé északi sarki üvegházakban. Mindezek azonban — véleményem szerint — nem teszik lehetővé azt, hogy mellőzzük a nemzetközi munkamegosztást a mezőgazdaságban. Mert nem mindegy az, hogy *milyen gazdaságossággal* állítják elő a termékeket. Lehet ugyan narancsot, citromot melegházban, mesterséges napfény mellett is termelni, de vajon megéri-e az akkor, ha a társadalom rendelkezésére állnak olyan területek, ahol természetes körülmények között sokkal kisebb munkaráfordítással megterem. A természet nemcsak úgy uralkodunk, ha valamilyen más vidék természeti viszonyait vesszük át egy olyan vidékre, ahol az egészen látványosan az ember alkotó képességét mutatja. Akkor is uralkodunk a természetben, ha felhasználjuk, *szolgáltatunkba állítjuk*.

Miért szükséges és lehetséges ezek után a mezőgazdasági nemzetközi munkamegosztás?

Ennek — véleményem szerint — a következő legfontosabb feltételei vannak: a) A munka termelékenységében fennálló különbségek. b) A történelmi hagyományok. c) Az előkészítő és feldolgozó üzem optimális kapacitása. d) A természeti feltételek különbözőségei.

Nézzük ezeket a feltételeket kissé részletesebben.

a) A mezőgazdasági *munka termelékenységében az egyes országok között igen jelentős* eltérések vannak. Az eltérések kapcsolatban lehetnek az agrotechnikai módszerekkel, a földek természetes termelékenységének és az éghajlati tényezőknek a különbségével. Itt azonban nem kizárólag ezekre a tényezőkre gondolok — bár ezek jelenleg is, és még sokáig — jelentősek a mezőgazdasági munka termelékenységének meghatározásánál. Nem kizárólag ezekre gondolok, mert ezek a különbségek részben kiküszöbölhetők (agrotechnikai módszerek közel egyforma felhasználásával), részben pedig

⁷ Uo. 213. old.

országok közötti viszonylatban a föld természetes termékenysége nagyon különböző lehet és szinte mindenfajta talaj megtalálható. Itt arra gondolok, hogy a mezőgazdasági üzemtípusoknak is van bizonyos optimális mérete, amelyet az *egységes minőségű és egybefüggő földterület befolyásolhat*. Nyilvánvaló, hogy az olyan mezőgazdasági nagyüzem, amelynek a rendelkezésére álló területe (hegyvidék miatt, homokos, köves talaj, folyókkal szabdalts terület, stb.) kisebb, mint az optimális gazdasági egység — egyébként azonos feltételek mellett — is viszonylag nagyobb munkaráfordítással termel.

b) A másik olyan szempont, ami még az egyébként közel azonos feltételekkel rendelkező országok esetén is bizonyos munkamegosztásra vezethet, a *történelmi hagyományok*. Egy-egy mezőgazdasági termék termelésében és feldolgozásában elért, felhalmozott termelési tapasztalat, másszóval a termelési hagyományok. Ez — véleményem szerint — ugyancsak nem lebecsülendő dolog. Igaz, a hagyományos kultúrák elterjedése egy-egy területen többé-kevésbé a természeti viszonyok függvénye is, de nem kizárólag, mert sok egyéb tényező is szerepet játszott abban, hogy bizonyos termőfaják alakultak ki.

c) Szerepet játszhat a mezőgazdasági specializációban az is, hogy bizonyos *mezőgazdasági növény termelésének előkészítő, raktározó és feldolgozó műveletei csak úgy gazdaságosak*, ha azok már eleve sokkal nagyobb méretűek. Így pl. a hagymára és a fűszerpaprikára gondolok. A hagyma hatalmas berendezéseket kíván meg a szárításnál. Nyilvánvaló, hogy hatalmas, automatizált, szárítóberendezésekkel ellátott raktárak igen nagy összegű beruházást kívánnak. Ez a beruházás is visszahat a hagymatermelésre, többek között úgy is, hogy a kapacitás leggazdaságosabb kihasználásához nagytömegű hagymára van szükség. Tehát feltételezhető az, hogy több szocialista országban hasonló természeti feltételek vannak, a hagymatermelés számára, ez azonban olyan járulékos beruházást (szárító, raktározó kapacitást) kívánna meg, amely járulékos beruházási kapacitás esetleg meghaladná a belső hagymaszükséglet által megkívánt mértéket. Másik eset, ha szükségünk is volna egy optimális kapacitást jelentő hagymaszárítóra és raktárra, azonban e helyett mást építenek, más cikk termelését fokozzák, mert ebben nagyobb az előnyük, akkor ez számukra kedvezőbb volna. A fűszerpaprika leggazdaságosabb feldolgozása is hatalmas paprikaszárító, raktározó és feldolgozó berendezéseket, épületeket kíván meg. A paprikafeldolgozó üzem feldolgozási idejét nyújtani lehet, ha a száraz, csöves paprikát raktározzák és fokozatosan dolgozzák fel. Tehát egy modern üzem — különösen ha figyelembe vesszük, hogy nyújtani tudja a szezont — óriási tömegű paprikát tud feldolgozni, ill. csak ilyen óriási tömegű paprikafeldolgozásra célszerű üzemet létrehozni. Ha tehát így a feldolgozó üzem optimális termelőkapacitása meghaladja a belső szükségletet, akkor nem indokolt egy más országnak is fűszerpaprika termelését fokozni. Hiszen a fűszerpaprika olyan cikk, amiből nem fogyasztanak olyan hatalmas tömeget, hogy néhány erre specializálódott ország ne tudná ebből a szocialista tábor szükségletét kielégíteni. Itt tehát a következő kérdésben kell dönteni: hol termeljenek fűszerpaprikát, ott, ahol a természeti viszonyok (főleg éghajlati) vagy pedig ott, ahol a feldolgozó ipar már említett optimális kapacitással bír. Természetes, hogy a *kedvező természeti viszonyok döntsek el ezt a kérdést*, azonban azonos, vagy közel azonos természeti feltételekkel rendelkező országok esetében legyen az elsőbbség a történelmi hagyományok, valamint a már kiépült és fejleszthető termelési kapacitásoké.

d) A negyedik — és véleményem szerint a legfontosabb — oka a mezőgazdasági termékek nemzetközi megosztásának, a *természeti feltételekben az egyes országok*

között fennálló különbségek. Minden országnak azoknak a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeknek termelésére kell elsősorban erőfeszítéseit koncentrálni, amelyek termelésének az illető országban megvannak a legkedvezőbb természeti feltételei. Ez az elv, amely feltétlenül helyes és követendő, azonban nem vihető azonnal keresztül teljes következetességgel, mint arról az előzőekben már szó volt. Ez a munkamegosztás és kooperáció a mezőgazdasági termékek teljes körére nem terjedhet ki, csak *viszonylag szűkebb körre és ez is csak a fejlődés későbbi időszakában.*

A természeti tényezők, a talaj, az éghajlat, stb. szoros összefüggésben vannak egymással, ennek ellenére — véleményem szerint — az egyes alkotó tényezőket ha csak korlátozottan is, de el lehet választani egymástól. Megállapíthatjuk, melyik növényfélésegyes milyen természeti tényezővel szemben lép fel különös igényrel. Így meghatározhatjuk, hogy *a természeti tényezők közül melyek azok, amelyeknek a nemzetek közötti eltérése viszonylag nagyobb szerepet játszik a mezőgazdasági termelés szakosodásában.* Már más helyen utaltam arra, hogy bizonyos esetektől eltekintve, nem a talaj minősége a legdöntőbb természeti tényező, ami ebből a szempontból szerepet játszik. Véleményem szerint *az éghajlat, illetve annak egyes elemei azok, amelyek nagyobb szerepet játszanak és talán ez lesz egyik legfontosabb, ha nem az egyedüli, a specializáció megvalósításában.*

A mezőgazdasági termékeket 3 fő csoportra lehet osztani attól függően, hogy a természeti feltételekkel — itt most elsősorban az éghajlati elemekkel szemben — milyen igényeket támasztanak. Mégpedig ezek a következők:

a) Különlegesen nagy hő- és napfényigényű termékek (pl. trópusi növények, vagy déligyümölcsök).

b) A viszonylag nagyobb hő- és napfényigényű termékek (pl. a gyümölcsök egyes zöldségfélék).

c) A viszonylag kis napfény- és hőigényű termékek (pl. a mindenütt megtermelő gabonafélék, lényegében ide tartozik az állattenyésztés takarmánybázisa is.)

Mint ebből a felosztásból kitűnik, a differenciáló tényező a hő- és a napfény, ez az, ami úgy gondolom jelentős különbségekre vezethet az egyes országok termelési profilját illetően.

Az éghajlati elemek között egy igen fontos tényező a csapadék, mennyisége és megoszlása. Nyilvánvaló, hogy egy ország mezőgazdasági termelésére a csapadék mennyisége és eloszlása nagy hatással van. A csapadékosabb országokban, elsősorban a nagyobb csapadékgigényű mezőgazdasági kultúrák és a szarvasmarhatenyésztés terjedt el nagyobb mértékben. Az éghajlat ezen tényezője már nagyobb szerepet játszik a nemzetközi specializáció kialakításában, mint a talaj. Az igaz, hogy öntözéssel a társadalom bizonyos mértékben függetlenítheti magát a szeszélyes csapadékelosztástól. Azonban nem mindenütt vannak meg a kedvező víznyerési és öntözési lehetőségek. Továbbá a mesterséges csapadék mégis csak drágább, mint a természetes. Tehát a csapadékviszonyok nagyon fontosak egy ország mezőgazdasága szempontjából, sőt azt mondhatnánk, hogy a fejlődés kezdetén döntőek. Hiszen az éhínséget jelentő természeti csapások döntően az aszályval voltak kapcsolatban. (A régi mezőgazdasági kultúrák öntöző berendezéseinek kialakulása épp azt bizonyítja, hogy nagyon fontos az aszály elleni küzdelem.) A termelőerők fejlődésével kapcsolatban az öntözés lehetőségének megteremtésével és elterjedésével az eső abszolút uralma csökken, az ember ebben a viszonylatban is legyőzi a természetet. A természetes csapadék nagyobb, vagy kisebb mennyisége bár jelentős a munkamegosztás szempontjából, azonban, mert öntözéssel jelentősen pótolható, mégsem a legdöntőbb tényező.

A hő- és napfény a természeti feltételek közül a leginkább az, amely úgy gondolom a távolabbi időben alapjául szolgál — sok egyéb tényező között — a nemzetközi mezőgazdasági specializációnak. Igaz az, hogy mesterséges körülmények között hajtató üvegházakban is lehet hőigényes növényeket termesztani azonban ez rendkívül korlátozott, szántóföldi méretű tömegtermelésben csaknem lehetetlen. Nemcsak lehetetlen a szántóföldi növénytermelésnél, — hanem, bár a zöldségfélék egy részénél lehetséges és primóráruknál szükséges is, — a természetben előforduló „ingyen meleghez” képest drágább. Ha vannak magasabb átlaghőmérsékletű országok, sőt trópusi vidékek is, akkor nem érdemes a nagyobb hőigényű növényeket túlságosan erőltetni ott, ahol nem kedvezőek a feltételek. Hazánkban is az 50-es években volt egy ilyen túlbuzgó „természetátalakító” program, aminek a fő ösztönzője az autarchiás törekvés volt. Ennek keretében nekifogtak a gyapot termelésének és kiderült, hogy ez messzemenően nem kifizetődő, bár egyes években talán bevált, de több év átlagát tekintve nem. Különösen nem kifizetődő, ha figyelembe vesszük, hogy egységni területen mást termelve, ezzel milyen tömegű gyapotot tudnánk megvásárolni. Természetesen akkor még valamelyest indokoltabb volt — bár egészében véve elhibázott kezdeményezés volt gyapottermelésben önellátásra törekednünk, — hiszen a szocialista országokban (Szovjetunió, Bulgária, Kína) igen komoly probléma volt a saját szükségletüket kielégítő mennyiség megtermelése is, így kisebb mértékben lehetett exportjukra számítani.

A legviszásabb dolog azonban az volt, — és ez mutatja az akkori gazdaságpolitika hibás voltát, — hogy nekifogtak a gyapot meghonosításának, ugyanakkor azonban a nagy tradíciókkal rendelkező világhírű mezőgazdasági kultúrákat, mint a fűszerpaprika, a hagyma termelését elhanyagolták.

A trópusi növényeknél, (déli gyümölcsöknél, gyapotnál, stb.) tehát teljesen kilátástalan dolog északabbra fekvő államokban ezek megtermelésére törekedni. Különösen a jelen időszakban, vagy méginkább a jövőben nyílik arra lehetőség, hogy a gyarmati sorból felszabadult mediterrán vagy trópusi éghajlatú országokkal együttműködést, munkamegosztást valósítsunk meg. Igaz, ezek az országok egyelőre nem szocialista országok, azonban rá vannak szorulva a szocialista országok piacaira, éppen erősen agrárjellegük következtében. Másrészt, ha jelenleg még nem is a szocialista országok, de számolhatunk azzal, hogy ezek később azzá válnak.

A hőigény mellett — bár ez azzal szorosan együtt jár — viszonylag még nagyobb szerepe van a napfénynek, *a napfény mennyiségének és időtartamának* a mezőgazdasági termelés későbbiekben megvalósítandó specializációjában. Azért van ennek — ha csak egy árnyalattal is — nagyobb szerepe, mert hőt viszonylag nagyobb mértékben tudunk mesterséges körülmények között — üvegházakban — a növényeknek juttatni, fényt azonban semmiképpen, tehát a természetes napfény jelenleg pótolhatatlan.

Röviden egybevetve e néhány legfontosabb éghajlati elem, a hőmérséklet és a napfény nemzetközi specializációjában betöltött szerepét, leszögezhetjük a következőket: A nemzetközi specializáció mindenekelőtt az illető *mezőgazdasági kultúra éghajlati igényétől függ*. A csapadékgényesebb növény csapadékosabb vidék felé, a hő és napfényigényű pedig a hőben és napfényben gazdagabb vidékek felé halad. Az olyan kultúrák azonban, amelyek viszonylag *nagy hő- és napfényigényűek és egyben jelentős a vízigényük, ezek döntően a melegebb vidékek felé terjednek*. Könnyebb a víz problémát megoldani egy melegebb, de csapadékszegényebb vidéken, mint csapadékosabb, de hűvösebb és kevesebb napfényű vidéken a napfény és hő problémáját.

Az eddig elmondottakból az következik, hogy a nemzetközi mezőgazdasági munkamegosztás és kooperáció kialakulása a következőképpen megy végbe. Bizonyos alapvető mezőgazdasági növények (gabonák) termelésével és állattenyésztéssel alapjában véve — ha nem is egyforma mértékben és teljes szükségletüket kielégítve — de minden ország foglalkozik. Mint erről már szó volt, egyrészt azért a nagy tömegű igény miatt is, másrészt azért is, mert ezek olyan természetű termelési ágak, amelyek nem különösebben hő- és napfényigényűek. Ha megfigyeljük a nyugat-európai országok mezőgazdaságában megvalósuló spontán jellegű nemzetközi munkamegosztást, akkor azt tapasztaljuk, hogy a gabonafélék és az állati termékek forgalma alig nő, sőt az országok messzemenő önellátásra törekszenek, míg viszont a gyümölcs- és zöldségfélék forgalma gyorsabban nő. Ha a tőkés viszonyokra jellemző anarchikus módon is — pl. a konjunkturális ingadozásoktól való félelemből fakadóan, — de mégis e változások eredőjeként ott található ez a természeti tényező. A gabona megtermelésének sokkal inkább megvannak mindenütt a feltételei. Hasonlóképpen az állattenyésztésnek, pontosabban ezen belül is elsősorban a szarvasmarhatenyésztésnek, hiszen valamilyenféle növényi takarmány mindenféle természeti viszonyok között megtermelhető.

Ezzel szemben a nagyobb hő- és napfényigényű trópusi, mediterrán növények, valamint az egyes gyümölcsfélék és zöldségfélék, és kisebb mértékben fogyasztásra kerülő fűszerek és élvezeti szerek termelésében lehetséges, de nemcsak lehetséges, hanem szükséges is a nemzetek közötti munkamegosztás.

D) Egy igen fontos sajátossága a mezőgazdasági jellegű specializációnak, hogy az *iparéhoz képest viszonylag szűkebb földrajzi területre terjed*. Míg ipari vonatkozású munkamegosztás létezik Európa országai és Amerika között is, tehát még kontinensek viszonylatában is, addig mezőgazdasági jellegű, sokkal kevésbé valósul meg ilyen nagy területeken. Kivéve természetesen olyan fűszerféléseket, — pl. paprika, — amely kis tömegű a mezőgazdasági termékek között. Miért van ez így? Véleményem szerint azért, mert valamennyi kontinensen van *több fajta éghajlati típusú ország* és természetes, hogy ezen éghajlattípusú országok között megy végbe bizonyos spontán jellegű specializálódás. Tehát úgymond a szélességi fokok viszonylatában valósul meg viszonylag nagyobb mértékben. Szűkebb földrajzi területre terjed ki a mezőgazdasági munkamegosztás azért is, mert *nagy tömegű, sokszor könnyen romlandó áru szállítása nagy távolságokra nehézkes*. Márpedig éppen főleg azon cikkek kapcsolódnak be a nemzetközi cserébe — zöldség, gyümölcs, — amelyek igen könnyen romlanak. Az igaz, hogy jelentősen növeli a cikkek exportrádiuszát, hogy a zöldséget, gyümölcsöt konzerválni lehet, és így nagy területre exportálhatják. A konzerválás rendkívül nagy jelentősége abban van, hogy kiküszöböli ezen cikkek tér- és időbeli korlátozott jellegét. Azonban két dolgot ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni: Az egyik az, hogy mindenütt törekszenek arra, hogy ezeket a termékeket minél nagyobb mértékben konzervek formájában dolgozzák fel. A konzerv szállítások is inkább olyan területekre irányulnak, ahol nem lehet a termékeket megtermelni, vagy ennél inkább a fogyasztási szezon jellegét küszöböli ki. A másik az, hogy a friss gyümölcsöt és zöldséget nem lehet teljes egészében nélkülözni. A külkereskedelemben mindig lesz friss áruszállítás is, mert a fogyasztók ezt kívánják meg, ez vitamindúsabb és nem utolsósorban olcsóbb is.

Д-р Ласло Майер

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ТРУДА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН

Первая часть статьи занимается общими вопросами распределения труда и сотрудничества, складывающимся в социалистической мировой экономической системе. Дальнейшее развитие экономики социалистических стран делает возможным и необходимым более полное осуществление международного распределения труда и сотрудничества.

Вторая часть занимается международным распределением труда, которое можно осуществить в сельском хозяйстве. Автор подчеркивает, что в сельском хозяйстве специфически проявляется распределение труда между странами: *а)* В сельском хозяйстве международное распределение труда попадает на повестку дня позднее, чем в промышленности. *б)* Распространяется на сравнительно меньший ассортимент продукции. *в)* Распределение труда является скорее функцией природных условий. *г)* Относительно уже радиус экспорт. Автор считает решающими факторами сельскохозяйственного международного распределения труда факторы климата, главным образом, солнца и тепла. В растениеводстве продукцию можно сгруппировать следующим образом: *а)* Не особенно требовательные к солнечным лучам и теплу (например, зерновые, картофель). *б)* Требующие средних количеств солнечного света и тепла (овощи, фрукты). *в)* Требующие много солнечного света и тепла (южные фрукты, тропические растения).

Dr. László Mayer

EINIGE FRAGEN DER INTERNATIONALEN LANDWIRTSCHAFTLICHEN ARBEITSTEILUNG DER SOZIALISTISCHEN LÄNDER

Der erste Teil der Abhandlung enthält die allgemeinen Fragen der sich im sozialistischen Weltwirtschaftssystem ausbildenden Arbeitsteilung und Kooperation. Die Weiterentwicklung der Wirtschaft der sozialistischen Länder macht die internationale Arbeitsteilung und Kooperation in gesteigertem Maße möglich und notwendig.

Im zweiten Teil wird die Möglichkeit der internationalen Arbeitsteilung in der Landwirtschaft untersucht. Es wird dargelegt, daß die Arbeitsteilung zwischen den Ländern in der Landwirtschaft auf eine eigenartige Weise in Erscheinung tritt: *a)* in der Landwirtschaft erfolgt die internationale Arbeitsteilung später als in der Industrie. *b)* Sie erstreckt sich auf einen relativ engeren Kreis der Produkte. *c)* Die Arbeitsteilung ist lieber die Funktion der Naturverhältnisse. *d)* Der Exportradius ist verhältnismäßig kleiner. Als entscheidende Faktoren der internationalen landwirtschaftlichen Arbeitsteilung werden die klimatischen, hauptsächlich die Sonnenscheins- und Wärmefaktoren betrachtet. In der Pflanzenproduktion können die Produkte auf folgende Weise klassifiziert werden: *a)* Pflanzen, die nicht viel Sonnenschein und Wärme beanspruchen (Getreide, Kartoffel), *b)* Pflanzen, deren Sonnenschein- und Wärmebedürfnis mittelmäßig ist (Gemüse, Obst), *c)* Pflanzen mit großem Sonnenschein- und Wärmebedarf (Südfrüchte, tropische Pflanzen).

MUHI LÁSZLÓ

A TÁRSADALOMJOGI ISKOLA NÉZETEINEK JELENTKEZÉSE A MAGYAR
POLGÁRI KÖZGAZDASÁGTANBAN

1. A JOGI REND MEGHATÁROZÓ SZEREPÉNEK ELSŐ MEGFOGALMAZÁSAI
A POLGÁRI KÖZGAZDASÁGTANBAN

A társadalomjogi iskola létrejöttét vizsgálva Stuart Millt jelölik meg első forrásként, mint aki először hangsúlyozza a jog meghatározó szerepét a vagyonmegoszlás törvényeire vonatkozóan. Ennek bizonyítására Mill következő sorait szokták idézni: „...a termelés törvényeitől különbözöleg, a vagyonmegoszlás törvényei már... emberi intézmények, mivel azon mód, amely szerint a vagyon valamely társadalomban szétoszlik, az ezt eszközölő határozatok vagy szokásoktól függ.”¹

Ez az idézet található Heller Farkasnál és Navratil Ákosnál is. Ezen idézet alapján nyilvánvaló, hogy *Mill a vagyonmegoszlás törvényeit egyértelműen a jogrendből vezeti le* és így méltán tekinthető a társadalomjogi iskola előfutárának.

A megállapítással valamennyi ezzel a kérdéssel foglalkozó polgári közgazdász egyetért. A magam részéről sem kívánom vitatni Mill „érdemét”, ebben a kérdésben azonban a teljes igazság kedvéért hozzá szeretném tenni, hogy bár Mill valóban felveti a jog szerepét a vagyonmegoszlás törvényeiben, állásfoglalása nem olyan egyértelmű, mint ahogy ez a fenti idézetből kiderül. Az idézet ugyanis nem egészen pontos. A teljes idézet így hangzik: „A termelés törvényeitől különbözöleg a vagyonmegoszlás törvényei már *részben* emberi intézmények, mivel azon mód, amely szerint a vagyon valamely társadalomban szétoszlik, az ezt eszközölő határozatok vagy szokásoktól függ.”²

Heller Farkas és Navratil Ákos idézetéből is hiányzik a „*részben*” kitétel, ami pedig szerintem módosít a mondat értelmén. (A fordítás hibája kizárt, mert én is ugyanazt a művet használtam forrásul, amit Heller és Navratil is megjelöl.)

A teljes idézet szerint Mill állásfoglalása nem olyan határozott a jog és vagyoneloszlás viszonyának kérdésében, a jog részbeni meghatározó szerepéről beszél csak nem zárva ki itt sem teljesen az emberi intézményektől független tényezők hatását.

Ezt támasztja alá Mill következő megállapítása is: „...azon szabályoknak, amelyek szerint a vagyon megoszthatik, nekünk itt nem okait, hanem csak következményeit kell vizsgálnunk. Ezek legalább is épp oly kevésbé önkényesek és épp oly mérvben bírnak a physikai törvények jellegével mint a termelés törvényei.”³

¹ Heller Farkas: A közgazdasági elmélet története. Bp., 1943. 28. o.

Ugyanez az idézet Navratil Ákos: A gazdasági élet elemi jelenségei. Bp., 1906. 55. old.

² Stuart Mill: A nemzetgazdaságtan alapelvei. Fordítás. Dapry László. Bp., 1847. I. könyv. 30. old.

³ Uo. 2. könyv. 5. old.

Mill állásfoglalása tehát a jog és a vagyonmegoszlás tudományának kérdésében korántsem olyan egyértelmű, mint ez Heller Farkas és Navratil Ákos idézetéből az első pillanatban kitűnt.

A másik közgazdász, akit ugyancsak mint a társadalomjogi iskola forrásaként szoktak emlegetni, Karl Johann Rodbertus-Jagetzorv (1805—1875). Rodbertus szerint a közgazdaság igazi képét el sem lehet képzelni anélkül, hogy egyúttal meg ne volna határozva az a jogi rend, amelynek alapján a társadalmi élet végbemegy. Ennek figyelembe vétele nélkül Rodbertus szerint csak a termelés technológiai szemléletéhez juthatunk, és igazán közgazdasági csak akkor lesz szemléletünk, ha figyelembe vesszük a társadalom jogi alapjait, különösen azt, hogy a társadalom a magántulajdonra van-e építve, vagy nem. A munka és tőke önmagukban — mondja Rodbertus — a termelésnek csak technikai oldalával állnak kapcsolatban, közgazdasági természetük csak a jogi renddel kapcsolatban bontakozik ki. A közgazdaságnak mindazon jelenségei, amelyek a jogrendtől függnék, mint történeti és jogi kategóriába tartozók, élesen megkülönböztetendők azoktól a jelenségektől, amelyek a természeti adottságok szükségszerűségével következnek be. A jogi kategóriába tartozó jelenségeket az emberi akarat hozta létre és változtatja meg.

Ezekből a sorokból nem derül ki, hogy Rodbertus a gazdasági élet mely tényezőit tartja a jog által meghatározottnak, de a későbbiekben majd világossá válik, hogy ő is a jövedelemelosztás kérdéseit sorolja ide akárcsak Mill.

2. A JOGI REND MEGHATÁROZÓ SZEREPÉNEK „TOVÁBBFEJLŐDÉSE” A NÉMET TÖRTÉNELMI ISKOLA EGYES KÉPVISELŐINÉL

A Mill és Rodbertus által felvetett gondolatokat a múlt század második felében jelentkező társadalomjogi iskola „fejlesztette” tovább és formálta önálló rendszerre. Főbb képviselői: Wagner Adolf, Rudolf Stammler, Rudolf Stolzmann, Karl Dieht. Ez utóbbi vezetése alatt fejlődött ki tulajdonképpen a közgazdaságtan társadalomjogi iskolája.

Itt csak Stolzmann és Stammler nézeteivel kívánok foglalkozni, akiknél az iskola általános gondolata leginkább kiteljesedett.

Rudolf Stolzmann — aki kifejezetten Rodbertus nézeteit ismétli, illetve fejleszti tovább — a társadalomjogi iskola legtekintélyesebb képviselője. Kiindulása látásmódja azonos a marxizmuséhoz, amennyiben a gazdasági kategóriák társadalmi jellegének figyelembevételét hangsúlyozza. A hasonlóság azonban ezzel véget is ér, ugyanis szerinte a gazdasági kategóriáknak két oldala van, úgy mint egy tiszta gazdasági és egy társadalmi. Az elsőben az ember és a természet viszonya fejeződik ki, amely objektív törvényeknek van alávetve. A gazdasági kategóriák társadalmi vonatkozásai, azaz a gazdálkodás társadalmi rendje a szabad akaratú emberi cselekvés terméke, amelyet az emberek bizonyos cél érdekében hoznak létre. Itt éppen ezért semmiféle törvényszerűség nem mutatható ki. Tehát míg a természet törvényei objektívek, az emberek akaratától függetlenül létezőek, a termelési viszonyok szabad akaratú emberek közös megegyezéssel létrehozott termékei.

A társadalomjogi iskola másik kiemelkedő képviselője Rudolf Stammler, aki még Stolzmannnál is tovább megy és arról beszél, hogy nincs olyan gazdasági jelenség, amely létalapját ne a mindenkori jogi rendben keresné. Szerinte a gazdasági élet a jog által szabályozott emberi cselekvés. A jogot mint formát elsődlegesnek tartja a gazdasággal szemben. Bírálja Marxot, mert a felépítmény körébe sorolta a jogi

rendet, holott elismerte, hogy a termelési viszonyok csomópontjai a tulajdonviszonyok. A tulajdonviszonyok pedig — Stammler szerint — jogi viszonyok. Nyilvánvalóan az alap és felépítmény összekeveredése a tulajdon közgazdasági és jogi fogalma közötti különbség meg nem értése tükröződik Stammler nézeteiben. Ehhez hozzájárul a felszíni jelenségek megtévesztő hatása is, hiszen a kapitalizmusban a tulajdonviszonyok valóban jogi szabályozás formájában jelennek meg. Stammler gondolatmenete szerint a termelési viszonyok csomópontjai a tulajdonviszonyok, ezek pedig jogi viszonyok, következésképpen a termelési viszonyok jogi szabályozás termékei. A termelési viszonyok és jogviszonyok azonosítása eleve lehetetlenné teszi számára a kérdés helyes megoldását. Az azonosítás következménye azután az, hogy a gazdasági rendet az emberi szabad akarat termékének tartja, ahol lehetetlen objektív törvényszerűségek létezéséről beszélni.

3. A TÁRSADALOMJOGI ISKOLA NÉZETEINEK JELENTKEZÉSE A MAGYAR POLGÁRI KÖZGAZDASÁGTANBAN

A társadalomjogi iskola hatása több magyar közgazdásznál is kimutatható. Így például Balás Károlynál, valamint — a nem annyira közgazdász, mint inkább gazdaságtörténész — Kováts Ferencnél is. A legkövetkezetesebb képviselője azonban ennek az irányzatnak Navratil Ákos, aki egész közgazdasági rendszerének „módszertani alapelvévé” teszi a társadalomjogi iskola nézeteit.

Éppen ezért a társadalomjogi iskolának a magyar polgári közgazdaságtanra gyakorolt hatását az ő nézetein keresztül tudjuk a legszemléltetőbben kimutatni.

Navratilnak a gazdasági jelenségek és a jogi rend összefüggését vizsgáló művei — „A gazdasági élet elemi jelenségei” (1901), valamint „A gazdasági élet és jogi rend” (1906) — közgazdasági munkásságának legkorábbi szakaszából valók és első önálló, viszonylag eredeti gondolatokat tartalmazó műveinek tekinthetők, hiszen ezek előtt csak néhány kisebb tanulmánya jelenik meg, mint „Szociológia és módszere” (1895), „Smith Ádám rendszere és ennek bölcséleti alapjai” (1898).

Navratil a kérdés vizsgálatánál abból a helyes megállapításból indul ki, hogy a gazdasági élet és a jogi rend között szoros összefüggés áll fenn. Ennek az alapja az, hogy mindkettő társadalmi termék. Az összefüggés, a kapcsolat a kölcsönös egymásrahatásban jut kifejezésre. A gazdasági élet hat a jogi rendre, az pedig visszahat a gazdasági életre. Véleménye szerint a köztük levő kapcsolatot a tudományos szocializmus vizsgálta legmélyrehatóbban, de bizonyos egyoldalúsággal, mert csak a gazdasági élet hatását vizsgálta a jogi rendre, annak visszahatását a gazdasági rendre viszont már nem.

A tanszéki szocializmus (társadalomjogi iskola) vizsgálta az utóbbit is, de igen túlzó módon, csak a jog szerepét hangsúlyozva.

Azt tűzi ki céljául, hogy a gazdasági élet és a jogi rend közötti kapcsolatot túlsásoktól mentesen vizsgálja.

Mindenekelőtt a gazdasági életnek a jogi rendre gyakorolt hatását vizsgálja. A következőket mondja: „...a gazdasági élet úgy viszonylik a társadalom jogi rendjéhez, miként anyag a formához. Anyag és forma között mindig az előbbi az úr... mindig a gazdasági élet alkotja meg magának azokat a formákat, amelyekre a jogi berendezés képében szüksége volt, amelyet belső természetének legjobban megfeleltek.”⁴

⁴ Navratil: A gazdasági élet elemi jelenségei. Dolitzer, Bp., 1901. 16—17. old.

Nem tévedés, ezek Navratil megállapításai: Azt hiszem ezekkel a legteljesebb mértékben egyetérthetünk.

A következőkben a *jogi rend hatását vizsgálja a gazdasági életre*. Már a kérdésfelvetés is jelzi, hogy itt meglepő, az előzőekkel szögesen ellentmondó megállapításokhoz fog jutni. A következőképpen teszi fel ugyanis a kérdést: „...hoz-e a jogi rendezés a gazdasági élet szövevényeiben olyan eredményeket létre, amelyek maguktól a gazdasági élet eredeti, elemi gazdasági törvényeinél fogva nem mutatkoznak?”⁵

Nyilvánvalóan helytelen a kérdés ily módon való felvetése. Az előzőekben leszögezte, hogy „mindig a gazdasági élet alkotja meg magának azokat a formákat, amelyekre a jogi berendezés képében szüksége volt...” A jogi rend hatását vizsgálva csak arról lehet szó, hogy az miként hat vissza az őt létrehozó gazdasági rendre, nem pedig arról, hogy milyen tőle független változásokat eredményez.

Az ellentmondást ő is világosan látja és pontosan meg is fogalmazza: „...a gazdasági életet mint okot állítottuk oda az okozat gyanánt szereplő jogi renddel szemben. Az okozat pedig nem lehet oka ugyanannak az oknak, ami őt létrehozta.”⁶

De mint mondja: „könnyen fogunk kiutat találni a fenti dilemmából”. Sorra veszi a gazdasági élet egyes jelenségeit, a hiányérzetet, szükségletérzetet, értéket, forgalmat, fogyasztást, termelést és mindegyikről megállapítja, hogy létrejöttében, meghatározásában a jogrendnek semmiféle szerepe nincs, ezek a jogrendtől független jelenségei a gazdasági életnek. *Van azonban véleménye szerint a gazdasági jelenségeknek egy területe, ahol a jog meghatározó szerepet játszik, ez pedig a jövedelemelosztás területe.*

Mi az oka ugyanis annak — teszi fel a kérdést —, hogy a kapitalizmus körülményei között a jövedelem földjáradékra, tőkekamatra, munkabérre, vállalkozói nyereségre oszlik. „...Nyilvánvalóan a mai társadalmi rendre van szükség ennek a megosztási folyamatnak előidézéséhez... köztulajdoni rend mellett, társadalmi termelés mellett a jövedelem nem oszlanék meg az említett négy alakban.”⁷

Ezek után levonja a következtetést: *a gazdasági élet jelenségei két nagy csoportra oszthatók, úgy mint az elemi jelenségek, valamint az összetett, másodlagos jelenségek csoportjára.*

Mindazok a jelenségek, amelyek létrejöttében a jogrendnek semmiféle létrehozó szerepe nincs, tehát tisztán gazdasági eredetűek — a gazdasági élet elemi jelenségei.

A jövedelemelosztás jelenségei viszont, amelyeknél a jogrendnek meghatározó szerepe van, a gazdasági élet összetett, másodlagos jelenségei. „Tekintsük például — írja szemléltetésül — a tőke és az ehhez rendszeresen társítani szokott tőkekamat fogalmát. Nézetünk szerint az első tisztán gazdasági kategória, mégpedig elemi gazdasági jelenség... A tőkekamatot ezzel szemben csak összetett másodlagos gazdasági jelenségnek nevezhetjük. Ez — eredetét tekintve — tisztán a jogrend teremtette jogi alakulat.”⁸

Ime ily módon vél kiutat találni Navratil a jelzett dilemmából. A gazdasági jelenségek egy csoportjánál kizárja a jog meghatározó voltát, azokat tisztán gazdasági eredetű kategóriáknak fogja fel, elemi jelenségeknek, amelyek minden társadalmi berendezés, minden jogrend mellett fellelhető elemei a gazdasági életnek. Ezek tehát örök kategóriák. Az első megfogalmazásban felsorolt tényezőkre ez valóban

⁵ Uo. 12. old.

⁶ Uo. 22. old.

⁷ Uo. 34. old.

⁸ Uo. 11. old.

elfogadható, azaz a hiányérzet, a szükségletérzet, forgalom, a fogyasztás termelés valóban termelési viszonyoktól független állandó jelenségei a gazdasági életnek. Az ugyancsak ide sorolt érték azonban már nem nevezhető ilyen elemi jelenségnek, hiszen az érték a marxi felfogás szerint tisztán társadalmi termék, történelmi kategória. Az értéket kiemelve vagy helyébe a használati értéket helyezve, a felsorolt tényezőkre elfogadható az elemi jelenségek meghatározás.

Az a példa azonban, amit az elemi és másodlagos jelenségek szemléltetésére idéztünk, már tovább megy és nem többet állít, mint azt, hogy a tőke, a termelőeszközök megjelenésének egy történelmi formája szintén elemi jelensége, örök kategóriája a gazdasági életnek. Ez különben az eredeti megfogalmazásból sem következik. Nyilván Navratil azonosítja a termelőeszközöket a tőkével, és ily módon igyekszik becsempészni az elemi jelenségek körébe.

Mindenesetre előrelépést jelent a társadalomjogi iskolához képest, hogy a gazdasági jelenségek egy részét kizárja a jog által meghatározott jelenségek világából, ha fellelhetők már itt is bizonyos ellentmondások. Világosan látja, hogy a termelés, fogyasztás, forgalom területén a jogrendnek nincs keletkeztető szerepe. Itt a gazdasági jelenségek és a jog viszonya nyilvánvaló és világos dolog még egy polgári közgazdász számára is.

Más a helyzet már a jövedelemelosztás, vagy ahogyan Navratil nevezi, a másodlagos gazdasági jelenségeknél. Itt az összefüggések már nem olyan nyilvánvalóak. Itt már csak mélyebb elemzéssel lehet a jelenség és lényeg, a felszín és a valóság összefüggését feltárni. Navratil itt a polgári közgazdaságtannak abba a régi és szinte általános hibájába esik, hogy a helyes kiindulás ellenére a felszín megtévesztő hatására helytelen végkövetkeztetésre jut. (Smithtől kezdve átkos öröksége ez a polgári közgazdaságtannak annyi különbséggel talán, hogy a késői utódok bizonyos apologetikus megfontolásokból kiindulva kissé tudatosan is engedik magukat megtéveszteni a felszín által.)

A tulajdonviszonyok valójában jogi szabályozás formájában jelennek meg. A jog egyik legfőbb feladata minden társadalomban — az állam megjelenésétől kezdve — a tulajdonviszonyok védelme. Történelmileg a tulajdon megelőzi, létrehozza és meghatározza a neki megfelelő jogviszonyokat. A tulajdon jogilag nem egyéb, mint a termelési viszonyok akarati tükröződése.⁹ Ez az akarat, jogi szabályozás az uralkodó osztálynak a termelési viszonyok objektív adottságainak szentesítésére irányuló szubjektív törekvése. Tehát a termelési viszonyok, amelyek a tulajdonviszonyok más kifejezései, adva vannak, mielőtt ezek jogi szabályozása létrejönne.

A tulajdon közgazdasági értelmében való történelmi vizsgálata — tehát ahogyan a termelés személyi és anyagi feltételeinek összekapcsolása ténylegesen végbemegy — valamint a tulajdonnak mint jogi szabályozásnak történelmi elemzése, Navratilt is elvezethette volna a jog és gazdaság helyes értelmezéséhez, annál is inkább, miután helyesen látja az elemi jelenségeknél a kettő viszonyát. Ami megtéveszti nyilván az, hogy a tulajdon és jog esetében egy bizonyos idő után az okozati viszony látszólag felcserélődik.

Különös, a jövedelem konkrét formái vonatkozásában áll ez fenn, hiszen a jövedelmek, mint a munkabér, kamat, földjáradék, mint adott nagyságok szerepelnek, amelynek nemcsak formáit, de nagyságát is szabályok rögzítik. Ezeknek nemcsak hogy a tényleges tulajdontól, hanem még a termeléstől való függése is lepleződik, mint ezt Smith problémája is mutatja.

⁹ v.ö.: Szabó Kálmán: A tulajdon jogi és közgazdasági értelmezése. (A szocialista termelési viszonyok alapvonásai. Kossuth, 1964. 55—64. old.)

Egy bizonyos időszak után, miután a jogi szabályozás hosszú történelmi múltat tekint vissza, az igazi összefüggések tehát lepleződnek és egy polgári közgazdász számára igazán kézenfekvő ezeknek a felszíni formában való megragadása. Bizonyos értelemben hasonló jelenséggel találkozhatunk itt a jog vonatkozásában, mint amit Marx az áru fetisizálásával kapcsolatban feltárt. A jog fetisizálódása.

Hogy a jövedelemelosztás tekintetében mennyire általános az az illúzió, hogy a jog itt mint ok szerepel, hogy teljesen tőle függenek a megosztás formái, azt talán azzal a törekvéssel is lehet szemléltetni, amely az úgynevezett kartel-ellenes törvényekben jutott kifejezésre.

Ezen törvények ki nem mondott törekvése az is volt, hogy a jövedelemmegosztás — illetve jövedelemszerzés régi formáit konzerválja. Ezeknek a törekvéseknek sikertelen volta persze a jogi szabályozás illúziójának szétfoszlását is jelentette. Nyilvánvalóvá vált a gazdasági élet és a jog tényleges kapcsolata. Világossá vált, hogy a jogi szabályozásnak csak addig van létjogosultsága, amíg helyesen méri fel a gazdasági élet követelményeit, a gazdasági élet változásait, hű szolga és nem parancsoló.

Amint a jog azt a szerepet próbálta játszani, amit a társadalomjogi iskola tulajdonított neki, nem azt, ami valójában a szerepe, azonnal megbukott.

Nem értékelnénk Navratil nézeteit helyesen, ha teljesen azonosítanánk akár Stolzmann, akár Stammler felfogásával. Egy helyen maga is hangsúlyozza, hogy az elemi és másodlagos jelenségek megkülönböztetésével Stammler munkájával jutott ellentétbe, aki a gazdasági élet valamennyi jelenségét a jogból vezeti le. Valóban ez a megállapítása helytálló is, ha nem is beszélhetünk azért teljes ellentétéről. Navratil sajátos képviselője a társadalomjogi iskolának, sok kérdésben túlmegy azokon, ha végső soron hozzájuk tartozónak is kell tekintenünk. Bizonyos materiális vonások fellelhetők nála, különösen az elemi jelenségek kérdésében, ahol szinte marxista módon foglal állást a gazdasági jelenségek és jogrend viszonyában, a forma és tartalom kérdésében. Ennek még csak nyomai sem találhatók meg sem Stolzmann, sem Stammler esetében, akik teljesen helytelen, idealista álláspontot foglalnak el ebben a kérdésben. Úgy látszik Navratil — figyelembe véve ugyan a társadalomjogi iskola nézeteit — a távolabbi elődökhöz nyúlt vissza, elmélete felállításánál. Egy helyen hangsúlyozza is: „...főleg Rodbertus munkássága irányította a vizsgáldást az általunk is követett irányba. Berstein folyóiratában — írja továbbá — a *Documente des Socialismus* 1904 decemberi számában közli Rodbertusnak egy Meyer Rudolphhoz intézett levelét... amelyben egyebek közt Rodbertusnak ez a ránk nézve érdekes, nyomatékos kijelentése foglaltatik: *Ich leite den Unternehmungsegewinn so gut aus dem Besitz ab, wie den Zins...*” (A vállalkozói nyereséget éppen úgy a tulajdonból vezetem le, mint a kamatot.)¹⁰ Itt persze nem világos, hogy mit ért Rodbertus tulajdon alatt, annyiban nyilvánvaló, hogy nem a tulajdon közgazdasági értelmezéséről van szó, hanem annak jogi értelmezéséről.

Egy másik helyen ugyancsak hivatkozik Rodbertusra, ami alátámasztja feltevésünket. Arról beszél ugyanis, hogy Rodbertus szerint kettő kell ahhoz, hogy kamat álljon elő, munka, amely többet állít elő, mint ami saját fenntartásához szükséges és olyan jogi berendezés, amely ezt a többletet elvonja tőlük és másoknak juttatja anélkül, hogy azok e többletért közvetlenül dolgoznának.

Navratil annak is magyarázatát adja, hogy miért határolja el magát a társadalomjogi iskola képviselőitől, főleg Stammlertől és miért inkább Rodbertus követőjének vallja magát.

¹⁰ Uo. 55. old.

„Azt hisszük — írja egy helyen —, hogy Stammler a történelmi materializmus elleni harcában nagyon is messze ment, az ellenkező túlzásba tévedt. Nem látja meg, nem igyekszik felkutatni a társadalmi gazdálkodás igazi lényegét.”¹¹

Navratil itt kifecsegi a társadalomjogi iskola igazi célját, azt a görcsös törekvést, hogy szembeállítson valamit a történelmi materializmussal. Hogy ez a törekvés elébe helyeződik a tudományosság követelményének, azt Navratil is elismeri. Ne higyük azonban, hogy Navratilnál csak az az őszinte szándék létezik, hogy feltárja a „társadalmi gazdálkodás igazi lényegét”. Az ő célja nem más, mint a történelmi materializmus elleni harc azzal a különbséggel, hogy ezt finomabb módszerekkel, látszólag tudományosabban, tehát a kapitalizmus számára hasznosabban akarja megoldani, mint Rudolf Stammler. Ezért bizonyos materiális elemeket iktat elméletébe, igyekszik kerülni a túlzásokat, igyekszik oda korlátozni a jog szerepét, ahol ezt a felszíni jelenségek még alátámasztani is látszanak.

Az apológia tudatalatti, vagy tudatos célja az, ami a helyes kiindulásról elviszi, ami arra „kényszeríti”, hogy engedjen a felszíni jelenségek délibábjának.

Az a Navratil, aki Rodbertust szellemi atyjának vallja, amíg az megfelel céljainak, azonnal elhatárolja magát, amint olyat talál mondani, ami ellenkezik a tőke érdekeivel. Igyekszik hát kijelenteni, hogy nem ért egyet azzal, mintha a tőkés jövedelme minden esetben a munkástól vétené el. Nem tagadja, hogy ez lehetséges, de arról szerinte nem a tőkésék tehetnek, hanem a jogrend. Szemére veti a szocialistáknak, hogy: „...amikor értéktöbblet-elméletükben mindent a munkára vezetnek vissza, azt hiszik, hogy ezzel gyakorlatilag a helyes jövedelemelosztási kulcsot is felállították. Pedig tévednek, mert az előbb kifejtettek mutatják, hogy legalább gyakorlatilag a jövedelemelosztás jelenségei csak igen lazán függnek össze az érték, értékalkotás fogalmával.”¹²

A jövedelemelosztásban szerinte a jogrendnek van kizárólagos szerepe. Ha a tudományos szocializmus — írja a továbbiakban — ezt az igazságot...” elméleti tanításaiban megszívlelné, elméleti okoskodásainak élet nem fordítaná egy ártatlan fogalom, a tőke fogalma ellen, amely a kommunista állam gazdasági életéből sem kizárható ki, hanem következetesen csak a társadalomban mutatkozó hatalmi nyomaték, s az ennek alapján fellépő vagyoni rend ellen szállna síkra”.¹³

Tehát semmi harc a tőke tulajdonosai, a tőkésék ellen — a tőke alatt nyilván tőkést kell érteni, nem annak anyagi elemét a termelőeszközöket, hiszen azt komolyan Navratil sem gondolhatja, hogy a tudományos szocializmus a tőke anyagi alkotórészei ellen harcolna, — akik semmiről nem tehetnek, hanem harc a jogrend ellen. Harc a tőkés elosztási viszonyok ellen, a tőkés tulajdon érintetlenül hagyásával.

Nyilvánvaló bizonyítékát nyújtja Navratil az elemi és másodlagos jelenségek elméletével is, hogy ha a valóságos összefüggések feltárása gyenge oldala is, de mint apologeta megállja a helyét.

¹¹ Uo. 32. old.

¹² Uo. 55. old.

¹³ Uo. 55. old.

Д-р Ласло Мухи

ПОЯВЛЕНИЕ ВЗГЛЯДОВ ОБЩЕСТВЕННО-ПРАВОВОЙ ШКОЛЫ В ВЕНГЕРСКОЙ БУРЖУАЗНОЙ ЭКОНОМИКЕ

В первой части статьи автор исследует исторические корни общественно-правовой школы. Здесь идет речь о Стюарте Милле, первым сформулировавшим определенную роль права, и Родбертусе, развившем идею, высказанную Миллем.

Вторая часть коротко знакомит с немецкой общественно-правовой школой, которая сформировала в самостоятельную систему идею, возникшую у Милля и частично затронутую и у Родбертуса в качестве „побочного продукта”. Подтверждение этого осуществляется путем ознакомления со взглядами Рудольфа Штольца и Рудольфа Штамлера.

Третья часть посвящена тому, каким образом проявлялись взгляды общественно-правовой школы в венгерской буржуазной экономике. Анализ этого влияния происходит путем проверки экономических взглядов Акоша Навратила, который был наиболее непосредственным венгерским представителем теории общественно-правовой школы. (Автор анализирует работы Акоша Навратила „Элементарные явления экономической жизни” и „Экономическая жизнь и правовой порядок”).

Заключительная часть указывает на различия общественно-правовой школы и теории „элементарных и вторичных явлений” Навратила и апологетические цели обеих этих направлений.

Dr. László Muhi

DAS AUFTRETEN DER ANSICHTEN DER SOZIALRECHTLICHEN SCHULE IN DER UNGARISCHEN BÜRGERLICHEN WIRTSCHAFTSLEHRE

Im ersten Teil der Abhandlung werden die historischen Wurzeln der sozialrechtlichen Schule untersucht. Verfasser befaßt sich mit Stuart Mill — dem die erste Formulierung der bestimmenden Rolle des Rechts gehört — und mit Rodbertus — der Mill's Gedanken weiterentwickelt hatte.

Der zweite Teil gibt eine kurze Übersicht über die deutsche sozialrechtliche Schule, die den von Mill und zum Teil auch von Rodbertus als „Nebenprodukt” aufgeworfenen Gedanken zu selbständigem System entwickelte. Obige werden durch die Darlegung der Ansichten von Rudolf Stolzmann und Rudolf Stamler bewiesen.

Der dritte Teil behandelt die Frage, wie die Ansichten der sozialrechtlichen Schule in ungarischen bürgerlichen Wirtschaftslehre in Erscheinung traten. Der Einfluß wird durch die Untersuchung der volkswirtschaftlichen Ansichten von Ákos Navrátil nachgewiesen, der der unmittelbarste ungarische Vertreter der Theorie der sozialrechtlichen Schule war. (Verfasser analysiert folgende Arbeiten von Ákos Navrátil: „Elementare Erscheinungen des Wirtschaftslebens” und „Wirtschaftsleben und Rechtsordnung”).

Der Schlußteil weist auf den Unterschied zwischen der Theorie der sozialrechtlichen Schule und der Theorie von Navrátil über „elementare und sekundäre Erscheinungen” hin und weist die apologetischen Zwecke beider Theorien nach.

TARTALOMJEGYZÉK

1. Dr. Nagy Lajos: A különbözeti földjáraadék mennyiségi meghatározásáról a szocializmusban	3—20
2. Dr. Forgács Katalin: A mezőgazdasági munkaerőállomány számának és összetételének változásai a modern tőkés mezőgazdaságban	21—29
3. Dr. Imre Ottó: A munkabér közgazdasági természetéről a szocializmusban	31—43
4. Dr. Mayer László: A szocialista országok mezőgazdasági nemzetközi munkamegosztásának néhány kérdése	45—56
5. Dr. Muhi László: A társadalomjogi iskola nézeteinek jelentkezése a magyar polgári közgazdaságtanban	57—64

Felelős kiadó: Dr. Nagy Lajos
Megjelent 300 példányban 5,75 (A/5) iv terjedelemben
Kézirat a nyomdába érkezett: 1966 július hó
Készült mc-no szedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601-59 és az MSZ 5603-55 szabványok szerint

66-6336 — Szegedi Nyomda Vállalat